

کتابشناسی توصیفی منابع و ماخذ تاریخ ایران

(منتشر شده در سال ۱۳۷۹)

● نصرالله صالحی

اشاره:

اگر گفته شود که قدم اول در هر پژوهش علمی به ویژه پژوهش‌های تاریخی در اختیار داشتن فهرست‌ها و کتابشناسی‌های جامع و روزآمد است، سخنی گزاف و دور از واقع گفته نشده است. در عصر انفجار اطلاعات که روزانه صدها مقاله و کتاب در سراسر جهان منتشر می‌شود، به طور مسلم در اختیار داشتن منابع مرجعی که پژوهشگران را به اطلاعات مورد نیاز به سهولت و سرعت رهنمون سازد، ضرورتی است انکارناپذیر.

در خصوص اهمیت منابع مرجع، برخی از عالمان بر این عقیده بوده‌اند که علم عبارت از شناخت کتب مرجع^۱ شک نیست که فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها از مهم‌ترین اقسام کتب مرجع‌اند. لذا بنا به اهمیت زائدالوصفی که این قبیل منابع از آن برخوردارند، امروزه ما در علوم مختلف شاهد تدوین و نشر کتابشناسی‌های تخصصی هستیم. این امر در خصوص علم تاریخ که هر ساله حجم عظیمی از آثار منتشره را به خود اختصاص می‌دهد، از ضرورت بیشتری برخوردار است. واقعاً چگونه ممکن است یک پژوهشگر تاریخ بدون در اختیار داشتن کتابشناسی‌های جامع و روزآمد مطمئن باشد که در حوزه کار پژوهشی خود، کتاب یا کتاب‌ها و مقاله یا مقاله‌های مهمی را از قلم نینداخته است، کتاب‌ها و مقاله‌هایی که در صورت اطلاع و دسترسی به آنها گاه اسباب غنی‌تر شدن کار پژوهش و یا حتی می‌توانست موجب تغییر دید و نگرش پژوهشگر شود. از این روست که تدوین و نشر کتابشناسی‌های توصیفی - موضوعی تخصصی در حوزه تاریخ ضرورت خود را به خوبی نشان می‌دهد. راقم این سطور بنا بر این دغدغه، از میان صدها کتابی که در حوزه تاریخ در سال گذشته انتشار یافته است تنها به منابع و ماخذ دست یکم عطف توجه داشته و لذا تلاش کرده است تا حد ممکن تمام منابع و ماخذ منتشر شده در سال ۱۳۷۹ را که به همت مصححان و کوشندگان محترم برای نخستین بار به چاپ رسیده‌اند را در این کتابشناسی

شک نیست که فهرست‌ها و کتابشناسی‌ها از مهم‌ترین اقسام کتب مرجع‌اند. لذا بنا به اهمیت زائدالوصفی که این قبیل منابع از آن برخوردارند، امروزه ما در علوم مختلف شاهد تدوین و نشر کتابشناسی‌های تخصصی هستیم. این امر در خصوص علم تاریخ که هر ساله حجم عظیمی از آثار منتشره را به خود اختصاص می‌دهد، از ضرورت بیشتری برخوردار است

معرفی نماید. اگرچه این کتابشناسی می‌بایست در همان ماههای اول سال جاری (۱۳۸۰) در معرض دید خوانندگان این مجله قرار داده می‌شد اما به دلیل دشواری دسترسی به کتاب‌ها، که گاه برخی از آنها در اواخر سال منتشر و در سال بعد توزیع می‌شوند، فراهم‌آوری و کار بر روی کتاب‌ها ماههای متعددی زمان برد. شاید گفتن این نکته خالی از فایده نباشد که اغلب کتابهای حاضر که در سال گذشته در تهران چاپ شده‌اند با گذشت یک سال هنوز در بیشتر کتابخانه‌های مهم و معتبر این شهر موجود نیستند. کتاب‌های چاپ شهرستانها نیز به طور کل در اغلب این کتابخانه‌ها مشاهده نمی‌شوند. این اشاره شاید بتواند دشواری دسترسی به کتاب، در کتابخانه‌های دانشگاهی و غیردانشگاهی در تهران را تا حدی روشن سازد. البته انتشار توأم با تأخیر کتابشناسی حاضر ناخواسته این مزیت را داشت که مقاله‌های مربوط به نقد و بررسی این منابع که در این فاصله در نشریات مختلف انتشار یافته‌اند در یادداشت‌ها آورده شود.

در خصوص کتابشناسی حاضر چند نکته گفتنی است:

- ۱- منظور از منابع و ماخذ تاریخ ایران، ایران دوران اسلامی تا انقراض قاجاریه (۱۳۰۴ ش) است. از دوره پهلوی اول به بعد اگر منبعی انتشار یابد عمدتاً در زمره اسناد دولتی و گاه اسناد و خاطرات شخصی است و لذا در این دوره کمتر با منبع یا متن خطی که به واسطه تصحیح احیاء شده باشد، برمی‌خوریم.
- ۲- همه کتاب‌ها به جز یکی دو مورد، چاپ اول هستند و برای نخستین بار تصحیح شده و انتشار یافته‌اند. آن یکی دو مورد هم به علت آن که با چاپ قبلی یا متفاوت بوده‌اند و یا افزوده‌هایی نسبت به چاپ قبلی داشته‌اند در این کتابشناسی آورده شده‌اند.
- ۳- کتاب‌ها براساس تقدم و تأخر ادوار تاریخی ایران دوران اسلامی تنظیم شده‌اند.
- ۴- در توصیف اجمالی هر کتاب سعی شده تا با توجه به محدودیت حجم نشریه، آگاهی‌های ضروری و مفید راجع به مؤلف و محتوای کتاب به گونه‌ای فشرده و مختصر ارائه گردد.

واقعاً چگونه ممکن است یک پژوهشگر تاریخ بدون در اختیار داشتن کتابشناسی‌های جامع و روزآمد مطمئن باشد که در حوزه کار پژوهشی خود، کتاب یا کتاب‌ها و مقاله یا مقاله‌های مهمی را از قلم نینداخته است، کتابها و مقاله‌هایی که در صورت دسترسی به آنها گاه اسباب غنی‌تر شدن کار پژوهش و یا حتی می‌توانست موجب تغییر دید و نگرش پژوهشگر شود

در این مقاله از میان صدها کتابی که در حوزه تاریخ در سال گذشته انتشار یافته است تنها به منابع و مأخذ دست یکم عطف توجه داشته و لذا تلاشی کرده است تا حد ممکن تمام منابع و مأخذ منتشره در سال ۱۳۷۹ را که به همت مصححان و کوشندگان محترم برای نخستین بار به چاپ رسیده‌اند را، در این کتابشناسی معرفی نماید

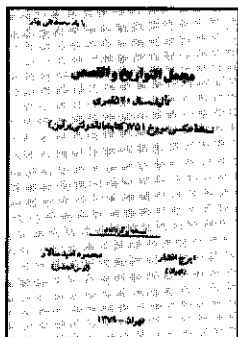
۱- مجمل‌التواریخ والقصص^۲ (مؤلف؟، تألیف ۵۲۰ ق) به کوشش ایرج افشار، محمودامید سالار، طلایه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۴۱۲ ص + ۱۵ صفحه مقدمه به انگلیسی.
کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات، یادداشت استاد ایرج افشار (ص ۱۴-۱۱)، متن کتاب (۱۸۹ برگ ورق))، مقدمه امیدسالار به انگلیسی ۱-۱۵.

توضیح: کتاب حاضر نخستین شماره از «گنجینه نسخه برگردان (عکسی) متون فارسی» است که با کمک مالی سازمان گسترش فرهنگ پارس (در ایندیانا ای آمریکا) زیر نظر ایرج افشار و محمود امیدسالار، در تهران انتشار یافته است. چاپ حاضر نسخه عکسی مورخ ۷۵۱ ق. (کتابخانه دولتی برلین) است. گفتنی است که مجمل‌التواریخ برای نخستین بار توسط مرحوم ملک‌الشعراى بهار با مشخصات زیر تصحیح و انتشار یافته است:

مجممل‌التواریخ والقصص، به تصحیح ملک‌الشعراى بهار (به همت محمد رمضان)، چاپخانه خاور، چاپ اول، تهران، ۱۳۱۸ ش، مب [۴۲ + ۵۶۷ ص. این چاپ مشتمل است بر مقدمه مرحوم بهار (ص الف - ل ج = ۳۳ ص))، مقدمه علامه قزوینی بر نسخه عکسی در بیان تفاوت آن با نسخه اصل (ص. لد - مب = ۹ ص))، متن کتاب (ص ۱-۵۲۷)، فهرست اعلام (ص ۵۶۷-۵۲۹). این چاپ از روی عکس نسخه خطی محفوظ در کتابخانه ملی پاریس که توسط علامه قزوینی تهیه شده تصحیح گردیده است. مرحوم بهار درباره ویژگی این نسخه نوشته است: «این کتاب [= نسخه عکسی] بسیار خراب و آب افتاده بوده گذشته از اینکه در عکس جاهائی نگرفته بود گاهی ده صفحه در ده صفحه آن سیاه و ناخوانا بود که به زحمت و با ذره‌بین کلمات آن از هم جدا گردیده و خوانده شده است... علاوه بر این در مدتی کمتر از یک سال آن را به پایان آوردم و با چنان حالی ممکن نبود که در اصلاح و تکمیل آن داد معنی بسزا داده شود. چه برای چنان تصحیحی چند سال مدت و مطالعه درخور و ضرور است.» (صفحه ۱ ل) منظور مرحوم بهار از «چنان حالی» اشاره است به شرایط سخت و دشوار «ایام حیس» خود در زندان رضاشاه. چرا که تصحیح کتاب مزبور را در دوران زندانی بودن انجام داده است. وی در این خصوص در یکی از نامه‌های خود می‌نویسد: «... حتی آن روز که مرا به حبس افکندند و به لطف و کرم خود اجازه دادند کتاب و قلم برایم بیاورند و حق کار کردن به من دادند، کتاب بفرنج مجمل‌التواریخ... را در اطاق زندان تکمیل و تنقیح می‌کردم...» (ر. ک: نامه‌های بهار، به کوشش علی میرانصاری، سازمان اسناد ملی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ص ۱۵۹).

با این که مجمل‌التواریخ چنان که گفته شد یک بار توسط مرحوم بهار تصحیح و انتشار یافته است، کوشندگان کتاب تلاش کرده‌اند تا چاپ عکسی آن را از روی نسخه خطی موجود در برلین به بهترین وجه ممکن منتشر سازند تا پژوهشگران بتوانند در صورت نیاز علاوه بر چاپ بهار به اصل آن نیز رجوع کنند و برای سهولت در این کار «شماره صفحات چاپ بهار و آخرین کلمه مندرج در صفحه ماقبل آن چاپ (یا یکی دو کلمه پس و پیش که به مناسبت اختلاف ضبط نسخه می‌باشد) کنار برگ‌ها آورده شده است.» (ص ۱۴).

مجممل‌التواریخ را از لحاظ محتوی می‌بایست در زمره تاریخ‌های عمومی به حساب آورد چنان که علامه قزوینی درباره آن نوشته است: «موضوع آن تاریخ اجمالی عالم است عموماً و تاریخ ممالک ایران خصوصاً از مبدا خلقت الی سنه ۵۲۰ هجری که سال تألیف کتاب است و علاوه بر تاریخ نیز تا اندازه‌ای از جغرافیای بلاد معروفه آن عصر بحث می‌نماید... گذشته از تاریخ و جغرافیا در جمع ابواب و فصول

مجممل‌التواریخ والقصص^۲ (مؤلف؟، تألیف ۵۲۰ ق) به کوشش ایرج افشار، محمودامید سالار، طلایه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۴۱۲ ص + ۱۵ صفحه مقدمه به انگلیسی.

«مجموعه آثار حسام‌الدین خویی» را با توجه به محتوای آن می‌توان در زمره متون ادبی و از جهت موضوع، آن را در زمره منشآت دیوانی و اخوانی قرار داد. لذا این اثر علاوه بر فواید ادبی بسیار (به ویژه برای آشنایی با متون فارسی عصر سلاجقه)، از ارزش و مزایای تاریخی بسیار نیز برخوردار است. بیشتر از آن جهت که مؤلف بخشی از عمر خود را به عنوان منشی دربار سلاجقه روم خدمت می‌کرده، از لابه‌لای مطالب آن می‌توان به جزییات ساختار اداری و مالی سلجوقیان روم و مناصب و مشاغل اداری در آن دوران پی برد

این کتاب اهمیت مخصوصی به قصص و حکایات و افسانه‌های تاریخی و محلی متناوله در آن اعصار داده شده است. و این یکی از موجبات اهمیت این کتاب است، «مرحوم بهار نیز درخصوص اهمیت و مزیت این کتاب چنین نوشته‌اند: «فواید این کتاب از لحاظ علمی و تاریخی بسیار است. و از این حیث که حاوی مطالبی است که در کتب دیگر نمی‌توان آن را بدست آورد، به تاریخ بیهقی و تاریخ سیستان شباهت دارد، که اگر این دو سه کتاب که نسخه‌های آن نایاب بلکه مجمل و تاریخ سیستان منحصر به فرد بوده‌اند، از میان می‌رفت، عالم علم تاریخ چیزهایی را گم می‌کرد که یافتن آن دیگر ممکن نبود.» (صفحه ۶۷)

باز هم درخصوص مجمل‌التواریخ می‌توان گفت که این اثر گذشته از آن که یکی از متون ادبی زبان فارسی است و صرفنظر از ارزش آن برای مطالعات مربوط به فولکلور، درباره تاریخ سلجوقیان و علی‌الخصوص غرب و جنوب‌غربی ایران اطلاعات شایسته‌ای به دست می‌دهد. نیز نام بسیاری از کتاب‌هایی که اینک از میان رفته‌اند و گاه ترجمه و یا متن قسمتی از آنها را در این کتاب می‌بینیم. گفتنی است که ابواب ۸ و ۹ و ۱۰ این کتاب قبلاً با ترجمه فرانسوی جولوس موله (Jules Mohl) در سال‌های ۱۸۴۱-۴۲ و ابواب ۱۲ با ترجمه فرانسوی رینولد (Reinauld) در سال ۱۸۴۴ در مجله آسیایی Journal Asiatique به چاپ رسیده است. (ر. ک: غلامحسین صدری افشار: تاریخ ایران، کتابخانه این‌سینا، تهران، ۱۳۴۵، ص ۱۹۲-۱۹۱، همچنین برای آگاهی بیشتر از بررسی‌های مختلف محققان ایرانی و غربی، بنگرید به یادداشت استاد ایرج افشار بر چاپ حاضر از مجمل‌التواریخ، ص ۱۲-۱۳).

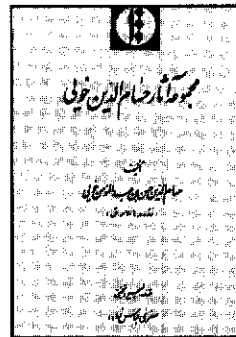
۲ - حسام‌الدین حسین بن عبدالؤمن خویی: مجموعه آثار حسام‌الدین خویی. به تصحیح صغری عباس زاده، نشر میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۸۵ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، مقدمه مصحح (ص ۸۴-۹)، (ترجمه مقاله ماریو گریناشی، مستشرق ایتالیایی (Mario Grignashi) از زبان فرانسه، درباره حسام‌الدین و آثارش از صفحه ۴۵ تا ۶۲)، چند تصویر از نسخه‌های خطی آثار حسام‌الدین (ص ۹۴-۸۵)، متن کتاب (ص ۲۷۳-۹۷)، فهرست اعلام (ص ۳۸۵-۳۷۷).

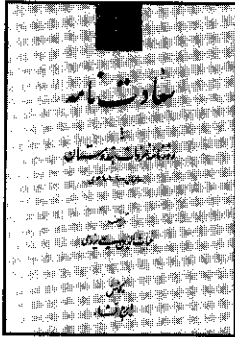
توضیح: حسام‌الدین خویی (زنده در ۷۰۹ ق) به عنوان منشی دربار آل چویان (حکومت: ۷۵۸-۷۳۸ ق) بیشتر ایام زندگی خود را در خدمت این سلسله محلی بوده است. وی در شهر خوی به دنیا آمد، اما به علت تهاجم مغول به آذربایجان مجبور به ترک زادگاه خود شد و به آسیای صغیر مهاجرت نمود و در شهر قسطنطنیه به دربار مظفرالدین یولوق ارسلان (جلوس ۶۸۳ ق. سقوط ۶۹۱ ق) راه یافت. او در این دربار به کار منشیگری اشتغال داشته و در عصر خود از شهرت بسزایی برخوردار بوده است (ص ۱۱).

در کتاب حاضر از مجموع ۷ اثر حسام‌الدین خویی، ۶ اثر تصحیح و به چاپ رسیده است: سه اثر منظوم و چهار اثر دیگر منثور. که عبارت‌اند از: آثار منظوم: ۱- نصیب‌الفتیان والتبیان که لغت‌نامه منظوم است (ص ۱۲۸-۹۹)؛ ۲- تحفه سام که فرهنگ منظوم ترکی به فارسی بوده و جز چند بیت بقیه مفقود است؛ ۳- ملتسمات، شامل صد و چند قطعه و رباعی درباب ملتسمات متفرق از سلطان عصر (ص ۱۵۳-۱۳۱)، و اما آثار منثور که در زمره منشآت به حساب می‌آیند چهار مورد است. (در این کتابشناسی بیشتر این چهار اثر مدنظر است.)

۱- نزهة‌الکتاب و تحفة‌الاحباب (ص ۲۱۹-۱۵۷). مؤلف هدف از تألیف این اثر را چنین دانسته است: «چنین بیان می‌دارد که هر کاتب که این مقدار را (نزهة‌الکتاب) استحضار کند در قضایای اخوانیت و وقوع حوادث اختلاف حالات موافق هر معنی که صورت تحریر یابد و لایق هر دعوی که در محل تقریر آید لطفه تواند یافت که درج گرداند.» (ص ۱۵۸) در این اثر انواع صنایع ادبی به کار رفته لذا به گلستان سعدی شباهت بسیار یافته است. مصحح محترمه در چند صفحه از مقدمه خود به مقایسه گلستان سعدی و نزهة‌الکتاب حسام‌الدین خویی پرداخته است؛ ۲- قواعد‌الرسایل و فراید‌القضایل (ص ۲۹۴-۲۲۳) مؤلف در صفحه ۲۲۶ کتاب هدف از تألیف این اثر را چنین اعلام می‌دارد: «طایفه دوستان ناصح برحسب حسن ظنی که درباره این ضعیف داشتند صواب چنان دیدند که مختصری شامل قواعد رسایل موافق استعمال عهد در غایت لطف و ایجاز نه به طریق تعسف و اعجاز اختراع کرده آید...» مؤلف مطالب این اثر را در چهار قسم بیان کرده است: در مقدمات فن رسائل و ترتیب مخاطبات؛ در فتح‌نامه و تقریرات دیوانی و شرعی (ص ۲۲۶) قسم سوم که در مفاوضات اخوان است ده نامه آورده که برای هر یک جواب نیز نوشته است. ده نامه عبارتند از: تهنیت، مفاتحت، شوق، شفاعت، عتاب، عنایت، شکر، شکایت، عبادت و تعزیت. مؤلف در هر یک از این نامه‌ها یک صنعت بدیهی به کار برده و جواب هر کدام از این نامه‌ها را توأم با صنایع ادبی متناسب با متن نامه در جمله به زیباترین وجه بیان کرده است (ص ۳۸)؛ ۳- غنبة‌الکاتب و منية‌الطالب (ص ۳۴۲-

حسام‌الدین حسین بن عبدالؤمن خویی: مجموعه آثار حسام‌الدین خویی، ۳ به تصحیح صغری عباس زاده، نشر میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۸۵ ص

تاریخ عالم آرای امینی یکی از منابع بسیار معتبر برای دوره حکومت آق قویونلوها (حکومت: ۹۲۰-۸۷۲ ق) و هم برای آگاهی از چگونگی به قدرت رسیدن صفویان است

کتاب تاریخ عالم آرای امینی، گذشته از مخالفت و ضدیتی که مؤلف آن با صفویان داشته، بیشتر از آن جهت که مؤلف وقایع هم عصر خود را که یا شاهد آنها بوده و یا از این و آن شنیده و به رشته تحریر درآورده، از اهمیت به سزایی برخوردار است

غیاث‌الدین علی یزدی: سعادت‌نامه یا روزنامه غزوات هندوستان،^۱ (در سالهای ۸۰۱-۸۰۰ ق). به کوشش ایرج افشار، نشر میراث مکتوب با همکاری مؤسسه مطالعات آسیای مرکزی و غربی دانشگاه کراچی، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹) بیست + ۲۱۶ ص و ۶ صفحه مقدمه به انگلیسی.

(۲۹۷) مؤلف این اثر را برای والد خود تألیف نموده تا «به استحضار این مختصر در شیوه مکاتبات و معرفت ترتیب مخاطبات خبرتی کامل حاصل گرداند»؛ ۴ - رسوم‌الرسائل و نجوم‌الفضائل (ص ۳۷۳-۳۴۵) مؤلف این اثر را نیز بنا به خواهش دوستان خود به نگارش درآورده و در چهار قسم قرار داده است: در مقدمات فن مراسلات و آن مشتمل است بر ده اصل؛ در مکاتبات اخوان محیط است بر ده نامه و جواب آن؛ در تقریرات دیوانی به مناصب مختلف؛ در تقریرات شرعی و یک دو محضر و آزادنامه و عهدنامه (ص ۳۴۶).
با توجه به محتوای کتاب می‌توان آن را در زمره متون ادبی و از جهت موضوع آن را در زمره منشآت دیوانی و اخوانی قرار داد لذا این اثر علاوه بر فواید ادبی بسیار (به ویژه برای آشنایی با متون فارسی عصر سلاجقه) از ارزش و مزایای تاریخی بسیار نیز برخوردار است. بیشتر از آن جهت که مؤلف بخشی از عمر خود را به عنوان منشی دربار سلاجقه روم خدمت می‌کرده، از لابلائی مطالب آن می‌توان به جزئیات ساختار اداری و مالی سلجوقیان روم و مناصب و مشاغل اداری در آن دوران پی برد. برای آگاهی بیشتر از فواید تاریخی آثار مؤلف، ترجمه مقاله «ماربوگریناشی» که در مقدمه مصحح آورده شده (ص ۶۲-۴۵) بسیار حائز اهمیت است.

۳ - غیاث‌الدین علی یزدی: سعادت‌نامه یا روزنامه غزوات هندوستان،^۱ (در سالهای ۸۰۱-۸۰۰ ق). به کوشش ایرج افشار، نشر میراث مکتوب با همکاری مؤسسه مطالعات آسیای مرکزی و غربی دانشگاه کراچی، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹) بیست + ۲۱۶ ص و ۶ صفحه مقدمه به انگلیسی.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (نه - هفده)، سه تصویر از صفحات نسخ خطی کتاب، متن کتاب (ص ۱۸۹-۱) پیوست‌ها شامل:
۱ - جنول نسخه‌بدل‌های نسخه تاشکند، ۲ - سالشمار زندگی تیمور، ۳ - شجره خاندان تیمور، ۴ - جنول سالشمار سفر هندوستان تیمور (ص ۲۰۳-۱۹۳) ۵ - فهرست‌های راهنما (ص ۲۱۶-۲۰۵).

توضیح: غیاث‌الدین علی - مؤلف کتاب - قاضی شهر یزد بوده و با سلسله مظفری، از جمله با شاه یحیی مناسبت داشته است. این شخص بعدها به تیموریان پیوسته و در سی و یکمین سال حکمرانی تیمور (۸۰۷-۷۳۶ ق) یعنی در سال ۸۰۲ ق (یک سال بعد از بازگشت تیمور از هند، ۸۰۱-۸۰۰ ق) بنا به تشویق یکی از مقربان تیمور که به شهر یزد وارد شده بوده، در آن شهر مبادرت به نگارش کتاب کرده است. ظاهراً ترتیب تألیف کتاب که مبتنی است بر روزانه بودن وقایع (براساس منابعی که مؤلف در اختیار داشته است) این توهّم را برای ادوارد برولون و دیگران پیش آورده که مؤلف می‌بایست روزانه شاهد وقایع می‌بوده است تا بتواند چنین کتابی را تألیف کرده باشد. اما بنا به نظر استاد ایرج افشار مؤلف خود شخصاً شاهد وقایع نبوده بلکه کتاب را از روی جنگ‌نامه‌ها و فتح‌نامه‌هایی تألیف کرده است که وقایع‌نگاران همراه تیمور به یادداشت درمی‌آورده‌اند و غیاث‌الدین علی از آنها به «روزنامه غزوات هندوستان» تعبیر کرده است. (ص چهارده).

کتاب مشتمل بر سه مبحث است. یکی دیباچه‌ای است درباره فتوحات تیمور، دیگر شرح وقایع مربوط به جنگ‌های تیمور در هندوستان، و مبحث سوم که شرح اجمالی دربار بنای مسجد سمرقند است. کتاب با مبحث سوم خاتمه می‌پذیرد (ص چهارده).

کتاب حاضر چنان که استاد افشار نیز در آغاز مقدمه خود یادآور شده‌اند نخستین بار در سال ۱۹۱۵ میلادی به تصحیح و اهتمام ل. زمین (L. A. Zimin) و نظارت و. بارتلد (W. Barthold) در پتروگراد به چاپ رسیده است. کوشنده محترم، کتاب حاضر را با بهره‌گیری از سه نسخه خطی متعلق به کتابخانه مجلس شورای ملی (سابق) به عنوان اصل، و نسخه کتابخانه دانشگاه پنجاب (لاهور) و نیز نسخه کتابخانه خاورشناسی فرهنگستان علوم ازبکستان در تاشکند که تصحیح زمین نیز از روی آن صورت گرفته است؛ مبادرت به تصحیح اثر حاضر نموده‌اند (ص پانزده و شانزده)

گفتنی است که «سعادت‌نامه یا روزنامه غزوات هندوستان» در سال ۱۹۵۸ میلادی به روسی ترجمه و با این مشخصات انتشار یافته است:
Indiyu. Moscow, ۱۹۵۸. A. A. Semenov: Denevk Pokhoda timura V

۴ - خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان: تاریخ عالم‌آرای امینی،^۲ به کوشش مسعود شرقی، نشر خانواده، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ج ۴۷۷ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (الف - ج = ۶ ص) متن کتاب (ص ۴۷۷-۱)، معانی واژه‌ها و لغات دشوار (ص ۴۷۷-۴۱۷ و

خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان: تاریخ عالم‌آرای امینی،^۲ به کوشش مسعود شرقی، نشر خانواده، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ج ۴۷۷ ص.

محمدعارف اسپناقچی (متوفی ۱۳۱۰ ق) - از ترکان عثمانی مشغول در دارالترجمه ناصری - بنا به پیشنهاد اعتمادالسلطنه، وزیر انطباعات ناصرالدین شاه، و به منظور فراهم آوردن کتابی در بیان اضمحلال دولت بایندری و تشکیل دولت صفوی، اقدام به ترجمه و تألیف کتاب «انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام (تاریخ زندگی و نبردهای شاه اسماعیل صفوی و شاه سلیم عثمانی، وقایع سالهای ۹۰۵ تا ۹۳۰ هجری)» نمود

(۲۵۶-۱۷۰).

توضیح: فضل‌الله بن روزبهان خنجی اصفهانی در زمان خود به «خواجه ملا» یا «خواجه مولانا» مشتهر بوده و در شعر تخلص «امین» داشته است. وی از جمله مورخان و عالمان پرکار نیمه دوم قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری قمری به‌شمار می‌آید. تولد او بین سالهای ۸۵۲ تا ۸۶۰ ق. و وفاتش به سال ۹۲۷ ق. است. کتاب حاضر در زمره یکی از منابع بسیار معتبر برای دوره حکومت آق‌قویونلوها (حکومت: ۹۲۰-۸۷۲ ق) و هم برای آگاهی از چگونگی به قدرت رسیدن صفویان است. تألیف کتاب در سال ۸۹۲ یعنی در زمان حکومت سلطان یعقوب آق‌قویونلو (۸۹۶-۸۸۴ ق) بنا به خواهش و درخواست او شروع شده اما در زمان سلطنت فرزند او ابوالفتح بایسنقرخان، یعنی در سال ۸۹۶ ق، خاتمه یافته است. مؤلف در این اثر ابتدا خود را معرفی کرده و مراحل تحصیلات و فعالیت‌های علمی خود را شرح داده و بعد از ذکر مقدماتی در فوائد این اثر از اوزن‌حسن (حکومت: ۸۸۲-۸۷۲ ق) و خصوصیات او یاد کرده و اختلافاتی را که بعد از مرگ اوزن‌حسن بر سر جانشینی او به وجود آمده بود به طور کامل مورد بررسی قرار داده است. علاوه بر اینها نویسنده به معرفی شیخ صفی‌الدین اردبیلی و بازماندگان او نیز پرداخته است. به‌ویژه از مبارزات و کوشش‌های شیخ جنید و شیخ حیدر به منظور کسب قدرت به تفصیل سخن گفته است. همچنین راجع به وصلت خاندان صفوی با اوزن‌حسن و نیز جنگ‌های شیخ جنید و شیخ حیدر با شروانشاهیان مطالبی آورده است (صفحه ب) کتاب گذشته از مخالفت و ضدیتی که مؤلف آن با صفویان داشته، بیشتر از آن جهت که مؤلف وقایع همعصر خود را که با شاهد آنها بوده و یا از این و آن شنیده و به رشته تحریر درآورده، از اهمیت بسزایی برخوردار است.

ظاهراً نخستین بار ایران‌شناسان غربی به ارزش و اهمیت تاریخ عالم‌آرای امینی پی بردند. در سال ۱۹۵۷ میلادی ولادیمیر مینورسکی (Vladimir Minorosky) تصحیح و ترجمه کتاب را در لندن منتشر کرد. کوشنده کتاب در مقدمه یادآور شده‌اند که از مقدمه مینورسکی بهره برده‌اند. جا داشت که آن مقدمه که از روسی به فارسی ترجمه شده (توسط دکتر فرزانه) و مورد استفاده ایشان قرار گرفته، در این کتاب عیناً درج می‌شد. بعد از مینورسکی ایران‌شناسی انگلیسی به نام جان وودز (John E. Woods) با بهره‌گیری از دو نسخه خطی معتبر متعلق به «کتابخانه سلیمانیه استانبول» و «کتابخانه پاریس» به تصحیح عالم‌آرای امینی پرداخت که در سال ۱۹۹۲ با مشخصات زیر انتشار یافت:

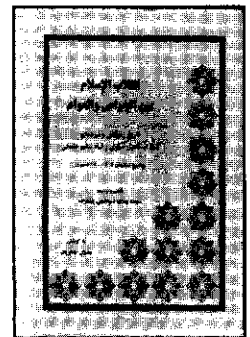
English TARIKH - I - ALAM - ARA - YI. Persian text Fadlullahibn Ruzbihankunji - Isfahani:
(TURKMENICA translation by AMINI Vladimir minorosky by John E. Woods with the abridged Society ۱۹۹۲. ۱۲) Revised and augmented by john woods Royal PERSIA IN A. D. (۱۴۷۸-۱۴۹۰)
Asiatic

مشخصات عنوان فارسی:

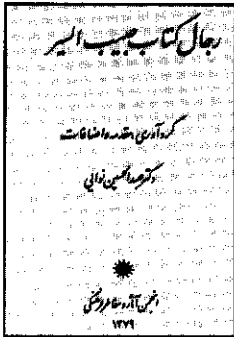
«فضل... بن روزبهان خنجی اصفهانی، تاریخ عالم‌آرای امینی، متن فارسی به تصحیح جان وودز، همراه با ترجمه مختصر متن توسط ولادیمیر مینورسکی، ایران در سال‌های ۱۴۷۸-۱۴۹۰ میلادی (ترکمنیکا، شماره ۱۲) با تجدیدنظر و تصحیح جان وودز، لندن، انجمن سلطنتی آسیایی در بریتانیای کبیر و ایرلند ۱۹۹۲». تصحیح جان وودز از عالم‌آرای امینی در دو بخش انگلیسی (۱۴۱ ص) و فارسی (۵۶۳ ص) به چاپ رسیده است (ر. ک: و توفی: ص ۴).

کوشنده، کتاب حاضر را از روی تصویر یک نسخه خطی که معلوم نیست به کدام کتابخانه یا مجموعه خطی تعلق داشته، منتشر کرده‌اند و در جایی از مقدمه به تفاوت تصحیح جان وودز با کار خود اشاره کرده‌اند اما هیچ توضیحی درباره کم و کیف تفاوت [ها] ارائه نکرده‌اند. (صفحه ب).

۵ - انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام (تاریخ زندگی و نبردهای شاه اسماعیل صفوی و شاه سلیم عثمانی، وقایع سالهای ۹۰۵ تا ۹۳۰ هجری)؛ تألیف و ترجمه محمدعارف اسپناقچی پاشازاده، به کوشش رسول جعفریان، انتشارات دلیل، چاپ اول (قم، ۱۳۷۹) ۳۰۷ ص. کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (ص ۱۴-۹) تصویر نسخه خطی، متن کتاب (ص ۲۸۸-۱۷) فهرست‌های راهنما (ص ۳۰۷-۲۸۹). توضیح: محمدعارف اسپناقچی (متوفی ۱۳۱۰ ق) از ترکان عثمانی و در عهد ناصرالدین شاه قاجار در دارالترجمه رسمی دولتی منشی و

انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام
(تاریخ زندگی و نبردهای شاه اسماعیل
صفوی و شاه سلیم عثمانی، وقایع سالهای
۹۰۵ تا ۹۳۰ هجری)؛ تألیف و ترجمه
محمدعارف اسپناقچی پاشازاده، به
کوشش رسول جعفریان، انتشارات دلیل،
چاپ اول (قم، ۱۳۷۹) ۳۰۷ ص.

رجال کتاب حبیب‌السیر، گردآوری، مقدمه و اضافات: عبدالحسین نوایی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم [چاپ اول ۱۳۳۴]. تهران، ۱۳۷۹، ۳۴۳ ص.

مترجم ترکی بوده است. وی آثار متعددی به فارسی ترجمه کرده است که بیشتر آنها هنوز به صورت خطی است (فهرست این آثار در مقدمه اثر حاضر آمده است ص ۱۱ و ۱۰) محمدعارف بنا به پیشنهاد اعتمادالسلطنه، وزیر انطباعات ناصرالدین شاه، و به منظور فراهم آوردن کتابی در بیان اضمحلال دولت بایندری و تشکیل دولت صفوی، اقدام به ترجمه و تألیف کتاب حاضر نموده است. وی برای این کار از منابع تاریخی اعم از فارسی و ترکی بهره فراوان برده است. مهمترین منابع وی منشآت فریدون‌بیگ و گزارش روزانه شخصی به نام حیدرچلیبی است که در جلد یکم منشآت مزبور مندرج است. (ص ۱۱) مؤلف در پایان دیباچه کتاب به مأخذ دیگر خود اشاره کرده است (ص ۱۹). کوشنده محترم درخصوص نام کتاب و ضرورت تأمل در محتوی آن چنین نوشته‌اند: «مقصود مؤلف از خواص و عوام، باید همان اصطلاح عامه و خاصه، یعنی سنی و شیعه باشد... دشمنی‌ها و اخباری که وی درباره [شاه] اسماعیل نقل کرده همه باید مورد بازبینی قرار گرفته و براساس متون اصیل صفوی، ارزیابی شود.» (ص ۱۳) کوشنده محترم دو جنبه از کتاب را بیشتر از جنبه‌های دیگر واجد اهمیت یافته‌اند. یکی ترجمه عریضه اعتراضی بنی‌چری‌ها به شاه سلیم نسبت به ادامه جنگ با شیعیان و دیگر ترجمه یادداشت‌های حیدر چلیبی. (ص ۱۴) کتاب حاضر براساس دو نسخه خطی موجود در کتابخانه عمومی اصفهان (کتاب در ۱۳۰۹ ق) و کتابخانه ملی (کتاب در ۱۳۰۸ ق) که هر دو توسط یک کاتب تحریر شده است، به چاپ رسیده است.

۶- رجال کتاب حبیب‌السیر، گردآوری، مقدمه و اضافات: عبدالحسین نوایی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم [چاپ اول ۱۳۳۴]. تهران، ۱۳۷۹، ۳۴۳ ص.

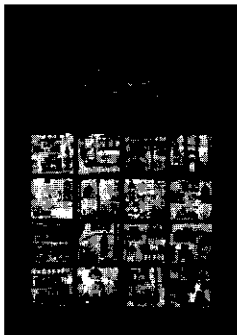
کتاب مشتمل است بر پیشگفتار به قلم استاد نوایی، (ص ۵-۸)، مقدمه به قلم مرحوم عباس اقبال (ص ۹-۱۰)، مقاله در معرفی خواندمیر و کتاب حبیب‌السیر به قلم استاد نوایی، (ص ۱۱-۳۰)، متن کتاب (ص ۳۰۲-۳۳)، فهرست‌های راهنما (ص ۳۰۳-۳۴۳).

توضیح: کتاب حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر درواقع بزرگترین و مهمترین اثر خواندمیر است که در سال ۹۲۷ ق. تألیف آن را شروع و در سال ۹۲۰ ق. به آن پایان داده و بعدها در سفر هند در آن تجدیدنظر کرده است. کتاب تاریخی است عمومی از زمان خلقت تا سال ۹۳۰ هجری قمری. حبیب‌السیر یک بار در تهران در سال ۱۲۷۱ قمری و بار دیگر در فاصله سال‌های ۱۲۷۳-۱۲۷۱ قمری در بمبئی به طبع رسیده است. در سال‌های گذشته نیز با تصحیح و تعلیقات مجدداً در تهران در ۴ جلد انتشار یافته است. اما کتاب رجال حبیب‌السیر نخستین اثر منتشر شده استاد نوایی است که بنا به پیشنهاد علامه قزوینی و با تشویق و حمایت مرحوم اقبال در پنجاه و شش سال قبل به عنوان ضمیمه مجله یادگار انتشار یافته و به جهت نایاب بودن، بار دیگر انتشار یافته است. در پیشگفتار کتاب در سبب فراهم آمدن کتاب این توضیح دیده می‌شود، «... طراح اصلی کتاب مرحوم میرزا محمدخان قزوینی بود. او که در طی مطالعات مستمر خود متوجه شده بود که در کتاب حبیب‌السیر از زمان مغول به بعد اطلاعات ذی‌قیمتی درباره اهل فضل و هنر از فقیهان گرفته تا عارفان و شاعران و هنرمندان آمده، جویای آن بود که آن اطلاعات یک جا فراهم آید و در دسترس اهل تحقیق قرار گیرد و این نیت خود را با شادروان اقبال آشتیانی در میان نهاد که مورد پذیرش وی نیز قرار گرفت...» (ص ۷)

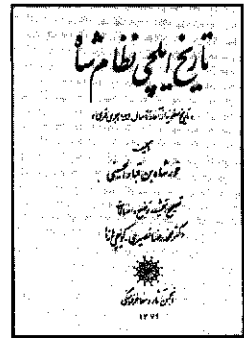
کتاب حاضر مشتمل است بر کلیه مطالبی که خواندمیر در ترجمه احوال و نوادر رجال تاریخی از علما و شعرا و شیوخ و متصوفه و فضلا و هنرمندان در اجزای چهارگانه مجلد سوم از حبیب‌السیر آورده، بنابراین این قسمت شرح حال کلیه رجالی است که بین استیلای مغول و مرگ شاه اسماعیل اول (از حدود ۶۱۶ ق تا ۹۳۰) می‌زیسته‌اند و مؤلف حبیب‌السیر در اثر خود متعرض ذکر ایشان شده است. (ص ۹).

۷ - نصح مطراق‌چی: بیان منازل... ترجمه و تعلیق: رحیم رئیس‌نیا، سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۲۷+۸۲ صفحه تصاویر رنگی.

کتاب شامل پیشگفتار: نصح مطراق‌چی، لشکرکشی‌های سلطان سلیمان، لشکرکشی به عراقین و منازل آن، مبادلات فرهنگی و هنری، تصاویر بیان منازل سفر عراقین و منابع است.

نصح مطراق‌چی: بیان منازل... ترجمه و تعلیق: رحیم رئیس‌نیا، سازمان میراث فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۲۷+۸۲ صفحه تصاویر رنگی.

خورشاه‌بن قبادالحسینی: تاریخ ایلیچی نظام شاه^۴ (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۷۲ ق.)، به تصحیح محمدرضا نصیری و کونیهی هاندها، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، سی + ۴۲۷ ص.

۸ - خورشاه‌بن قبادالحسینی: تاریخ ایلیچی نظام شاه^۴ (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۷۲ ق.)، به تصحیح محمدرضا نصیری و کونیهی هاندها، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، سی + ۴۲۷ ص.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (سه - هشت)، پیشگفتار به قلم استاد عبدالحسین نوایی (نه - دوازده)، مقدمه مصححان (سیزده - سی)، متن کتاب (ص ۳۲۰-۱)، تعلیقات (ص ۳۴۸-۳۲۳)، لغات و اصطلاحات (ص ۳۶۲-۳۴۹)، فهرست آیات و احادیث (ص ۳۷۰-۳۶۳)، فهرست اشعار (ص ۳۸۸-۳۷۱)، فهرست‌های راهنما (ص ۴۳۰-۳۸۹). کتابنامه (ص ۴۳۷-۴۳۱).

توضیح: خورشاه (متوفی ۹۷۲ ق.) از مورخان ایرانی است که در دوره صفویه به هند رفت و به خدمت برهان نظام‌شاه دکن درآمد. خورشاه در سال ۹۵۲ ق. از جانب نظام‌شاه در مقام سفارت به دربار شاه طهماسب (سلطنت: ۹۸۴-۹۳۰ ق.) آمد و در اردوی قزوین به حضور شاه رسید و به همین سبب به «ایلیچی نظام‌شاه» اشتها یافت. وی در حدود یک سال و نیم همراه شاه طهماسب به گرجستان و شروان و برخی نواحی داخلی ایران سفر کرد و از نزدیک از وضع دربار ایران آگاه شد. مدت اقامت خورشاه در ایران بسیار طولانی شد زیرا ۱۹ سال بعد یعنی در سال ۹۷۱ ق. به هند بازگشت و کتاب حاضر را به نام قطب‌شاه (۹۸۹-۹۵۷ ق.) نوشت. کتاب درواقع یک تاریخ عمومی است که از هبوط آدم تا زمان مؤلف را شامل می‌شود. منتهی مصححان تنها به تصحیح بخش صفویه (از شاه‌اسماعیل تا زمان مؤلف) مبادرت ورزیده‌اند. نثر کتاب ساده و عاری از تکلف است مگر برخی قسمت‌هایی که از دیگر منابع نقل کرده است. مؤلف برای تألیف این اثر از منابع متعددی بهره برده که به عناوین غالب آنها اشاره کرده است.

این اثر افزون بر اهمیتی که برای تاریخ سیاسی - نظامی ایران در دوره شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب دارد، حاوی اطلاعات ارزشمندی از اوضاع اجتماعی ایران نیز هست. علاوه بر اهمیت آن در تاریخ ایران در بخش مربوط به هند (تاریخ شاهان دکن) نیز مفید است. زیرا مؤلف خود با نظام شاهیان و سپس با قطب شاهیان در ارتباط بوده است. از این رو مطالبی را که درباره این سلسله‌ها آورده مهم و قابل توجه است. (ص بیست و پنج).

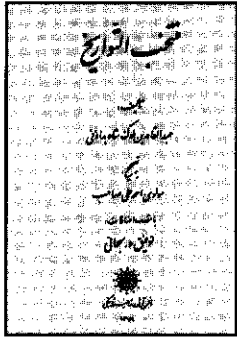
مصححان برای تصحیح این اثر از دو نسخه خطی متعلق به بریتانیا (به عنوان اصل) و نسخه تهران (به عنوان فرع)

تاریخ ایلیچی نظام شاه افزون بر اهمیتی که برای تاریخ سیاسی - نظامی ایران در دوره شاه اسماعیل و شاه طهماسب دارد، حاوی اطلاعات ارزشمندی از اوضاع اجتماعی ایران نیز هست. علاوه بر آن در بخش مربوط به هند (تاریخ شاهان دکن) نیز مفید است. زیرا مؤلف خود با نظام شاهیان و سپس با قطب شاهیان در ارتباط بوده است

توضیح: مؤلف کتاب حاضر از مردان ذوقنون عثمانی در روزگار سلطنت سلطان سلیم (حکومت: ۹۲۷-۹۱۸ ق.) و سلطان سلیمان قانونی (حکومت: ۹۷۴-۹۲۷ ق.) است. او در ضمن آن که ریاضی‌دان، مورخ و نویسنده به‌شمار آمده، در خطاطی و نقاشی نیز ید طولایی داشته، در عین حال سلحشور و مطراقبازی بوده و لقب مطراقچی هم به همین مناسبت به او داده شده است (ص ۱۲).

سلیمان قانونی در سالهای ۴۲-۹۴۰ ق. [۳۶-۱۵۳۳ م] به ایران لشکرکشی کرده از طریق خوی، تبریز، زنجان، سلطانیه، همدان و قصرشیرین، تا بغداد پیش رفته، سپس از راه شهر زور، بانه، بوکان، مراغه و سعیدآباد به تبریز بازگشته و آن‌گاه در تعقیب شاه طهماسب صفوی یک بار دیگر تا نزدیکی همدان کشانده شده و سرانجام از طریق تبریز خاک ایران را ترک کرده است (ص ۹) نصوص مطراقچی خود در این لشکرکشی شرکت داشته و طرح منازل را بر اثر مشاهدات خود کشیده و یادداشت‌هایی در جریان سفر برداشته و در فرصت‌های به دست آمده در طی لشکرکشی و نیز در طی دو سال پس از اتمام لشکرکشی، برای ترسیم و رنگ‌آمیزی تصاویر و تکمیل کتاب کار کرده است پژوهندگان، این منازل‌نامه را نوعی تاریخ مصور آن لشکرکشی، نوعی سفرنامه مصور و نقشه‌دار و نوعی اطلس و کروکی و... نامیده‌اند (ص ۷۷).

کتاب حاضر از تجدیدچاپ تصاویر منازل قرار گرفته در درون مرزهای فعلی ایران و مقدمه‌ای درباره آثار و احوال مطراقچی و مناسبات سیاسی - فرهنگی بین ایران و عثمانی در نیمه نخست سده ۱۰ ق / ۱۶ م. شکل گرفته است (ص ۹). ۲۷ صفحه پایان کتاب به درج تصاویر رنگی بسیار زیبایی از منازل فوق‌الذکر اختصاص یافته است. این ۲۷ صفحه دربردارنده ۵۴ مینیاتورگونه درباره منازل است که در داخل مرزهای فعلی ایران قرار دارند و در کتاب حاضر تنها عکس همین صفحات نقل گردیده است (ص ۷۶).

نویسنده «جام جم هندوستان» کرارا به عقب ماندگی ایران و فاصله بسیار بعید این کشور با ممالک اروپایی در صفحات کتاب خود اشاره کرده است

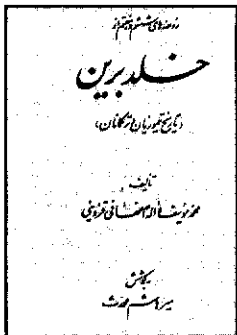
بدائونی، عبدالقادر بن ملوکشاه: منتخب التواریخ [جلد سوم]، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب، با مقدمه و اضافات: توفیق هـ سبحانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، بیست و ۳۰۳ ص.

استفاده برده‌اند. البته در تصحیح آخرین گفتار کتاب یعنی بخش هند تنها نسخه بریتانیا ملاک کار بوده است. (ص بیست و نه) گفتنی است که کتاب حاضر نخستین بار از طرف ایران‌شناسان غربی مورد توجه و تحقیق قرار گرفت. چنان که شارل شفر مقاله ششم کتاب (بخش ملوک طبرستان و مازندران...) را با حواشی و تعلیقات در سال ۱۸۸۵ م. در پاریس به چاپ رساند. (ص سیزده).

۹ - بدائونی، عبدالقادر بن ملوکشاه: منتخب التواریخ [جلد سوم]، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب، با مقدمه و اضافات: توفیق هـ سبحانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، بیست و ۳۰۳ ص. کتاب مشتمل است بر مقدمه استاد توفیق سبحانی (پنج - هشت)، مندرجات (نه - بیست) متن کتاب (ص ۲۶۹-۱)، فهرست آیات و احادیث و برخی لغات و تعبیحات (ص ۲۸۲-۲۷۱)، فهرست اعلام (ص ۳۰۳-۲۸۳).
توضیح: بدائونی منخلص به قادری (۱۰۰۴-۹۴۷ ق) در بداؤن هند به دنیا آمد. در جوانی به اکبرشاه پادشاه تیموری هند (۱۰۱۴-۹۶۳ ق) پیوست و در دستگاه او منصب هزاری یافت. بعدها در جزو مؤلفین تاریخ الفی درآمد، و گذشته از آن منظومه بزرگ، رامایانا را از سانسکریت و معجم البلدان یاقوت حموی یا قسمتی از آن را از عربی به امر اکبرشاه به فارسی ترجمه کرد. کتاب حاضر یکی از مهمترین آثار اوست و در واقع تاریخ دوران اسلامی هند است که در آن از اوضاع و احوال اکبر انتقاد بسیار کرده است (ر. ک: دایرةالمعارف فارسی، ج ۱، ص ۳۹۴).

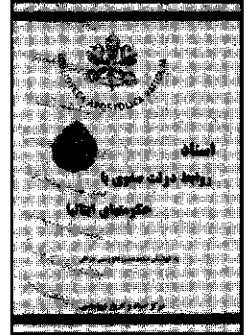
منتخب با حمد خدا، نعت رسول (ص) و منقبت خلفای راشدین آغاز شده، مطالبی در فواید علم تاریخ و انگیزه و روش خود آورده است، تاریخ را از دوره غزنویان آغاز کرده و پادشاهان هند را در نه طبقه تاریخی مورد بررسی قرار داده است. نثر کتاب ساده و روشن است با این حال مؤلف به آرایه‌های لفظی و معنوی هم نظر دارد. متن کتاب در سه جلد میان سال‌های ۱۸۶۹-۱۸۶۴ م. به تصحیح مولوی احمد صاحب و به اهتمام کبیرالدین احمد در کلکته به چاپ رسیده است. جلد سوم (کتاب حاضر) از نظر تذکره علما و شاعران در تاریخ زبان فارسی در هند حائز اهمیت بسیار است (ص شش) در واقع جلد سوم حاوی زندگینامه و آثار بسیاری از علما و شاعرانی است که اکثراً از ایران به هند رفته و به دربار اکبر پیوسته بودند.

۱۰ - اصفهانی قزوینی، محمدیوسف (واله): خلد برین، روضه ششم و هفتم [تاریخ تیموریان و ترکمانان]، به کوشش میرهاشم محدث، نشر میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۸۰۰ ص.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۱۷-۱) مقدمه پروفیسور ویلم فلور (ص ۲۳-۱۹)، پیشگفتار کوشنده (ص ۲۹-۲۵)، دو تصویر از صفحات نسخه خطی، متن کتاب (۷۴۷-۳۵) و فهرست‌های راهنما (ص ۸۰۰-۷۵۱).
توضیح: واله قزوینی (تولد: ۹۸۸، درگذشت؟) برادر میرزا محمدطاهر وحید قزوینی و پسر میرزا حسین خان قزوینی است. وی نیز همانند برادر به کارهای دولتی اشتغال داشته است. او در آغاز مجلس‌نویس (محرر ارقام) بود. در پایان عهد شاه‌عباس دوم و چند سالی از دوران شاه‌سلیمان وزیر توپخانه شد. شعر می‌گفت و واله تخلص می‌کرد. (ص ۲۶) خلد برین یکی از آثار حجیم و مهم و از منابع دست اول تاریخ عصر صفوی است که به شیوه تاریخ‌های عمومی از آغاز خلقت تا عصر مؤلف در هشت «روضه» و یک «خاتمه» به نگارش درآمده است. روضه یکم (در تاریخ پیامبران و پادشاهان پیش از اسلام) تا روضه پنجم (در تاریخ چنگیزخان مغول و خاندان او) از اهمیت چندانی برخوردار نیست زیرا عموماً رونویسی و برگرفته از منابع پیشین است اما از روضه ششم تا هشتم که شامل تاریخ تیموریان و ترکمانان و صفویان تا روزگار پادشاهی شاه سلیمان (سلطنت: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق) است، واجد اهمیت بسیار است. تاکنون قسمت‌هایی از روضه‌های یاد شده، چاپ شده یا در حال چاپ شدن است. نخستین بار استاد احمد سهیلی خوانساری قسمتی از حدیقه ششم از روضه هشتم (مفصل‌ترین روضه خلد برین) که در شرح پادشاهی شاه‌صفی (سلطنت: ۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق) است را در سال ۱۳۱۸ شمسی به چاپ رساند. چهار حدیقه دیگر بعد از یک

اصفهانی قزوینی، محمدیوسف (واله): خلد برین، روضه ششم و هفتم [تاریخ تیموریان و ترکمانان]، به کوشش میرهاشم محدث، نشر میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۸۰۰ ص.

«مآثر مهدیه» که اثری است در تاریخچه تشکیل وزارت امور خارجه برای مطالعه در
 ربط با تاریخ دیپلماسی و نحوه کارکرد اجزاء تشکیلات وزارت امور خارجه و نیز حق و
 حقوق دول و ملل نسبت به هم و به ویژه نخستین آگاهی‌های آکادمیک دولتمردان
 ایرانی عهد ناصری با مسائل مذکور حائز اهمیت است

اسناد روابط دولت صفوی با حکومت‌های
 ایتالیا، به کوشش محمدحسن کاووسی
 عراقی، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ
 اول، تهران، ۱۳۷۹، هیجده + ۴۰۱ ص.

دوره طولانی ۵۴ ساله انتشار یافت. این بار استاد میرهاشم محدث حدیقه‌های اول تا چهارم از روضه هشتم را تصحیح و در سال ۱۳۷۲ جزء انتشارات بنیاد موقوفه مرحوم افشار منتشر نمودند (پانزده + ۹۰۴ ص). حدیقه‌های ششم و هفتم از روضه هشتم و خاتمه خلد برین نیز توسط استاد محمدرضا نصیری تصحیح شده و در آینده نزدیک انتشار خواهد یافت (ص ۲۸). و اما کتاب حاضر مشتمل بر روضه ششم (در تاریخ تیموریان و جانشینان او) و هفتم (در تاریخ سلسله‌های قراقویونلو و آق‌قویونلو و دیگر بازماندگان تیمور) است که از روی نسخه خطی موجود در کتابخانه ملک که به خط نسخ زیبایی در سده سیزدهم نوشته شده، تصحیح گردیده است. استاد فقید دکتر ذبیح‌الله صفا نثر کتاب خلد برین را «پخته و منشیانه و بسیار پاکیزه» توصیف کرده‌اند.

۱۱- اسناد روابط دولت صفوی با حکومت‌های ایتالیا، به کوشش محمدحسن کاووسی عراقی، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، هیجده + ۴۰۱ ص.

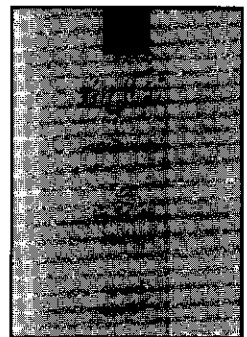
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (پنج - نه)، پیشگفتار پروفیسور پیترو پاستورلی رئیس بخش اسناد وزارت خارجه ایتالیا (ده - یازده)، پیشگفتار مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (دوازده) مقدمه کوشنده (سیزده - هیجده)، متن کتاب (ص ۱-۲۰۱)، تصاویری از اسناد (ص ۳۶۶-۳۰۵)، نقشه و عکس (ص ۳۷۳-۳۶۹) فهرست‌های راهنما (ص ۳۹۸-۳۷۵)، فهرست منابع و دو صفحه مقدمه به زبان ایتالیایی.

توضیح: کتاب حاضر که در سه فصل تنظیم شده است، حاوی مجموعه‌نامه‌های مبادله شده بین پادشاهان صفوی (از شاه طهماسب تا شاه سلطان حسین) با سه دولت ایتالیاست. بدین شرح: فصل اول: روابط ایران با ونیز، شامل: تاریخچه روابط (ص ۱-۲۲) و متن‌نامه‌ها، ۲۱ مورد، (ص ۶۶-۲۵)، فصل دوم: روابط ایران و دوک‌نشین توسکانا [فلورانس]، شامل: تاریخچه روابط (ص ۸۳-۶۷) و متن‌نامه‌ها، ۱۱ مورد، (ص ۱۰۶-۸۷)؛ فصل سوم: روابط ایران و پاپ رم [واتیکان]، شامل: تاریخچه روابط (ص ۱۷۱-۱۰۷) و متن‌نامه‌ها، ۶۰ مورد، (ص ۳۰۱-۱۷۵).

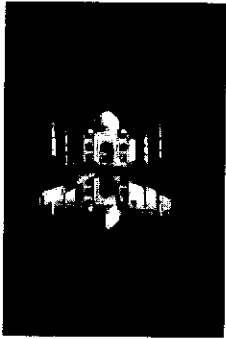
کتاب حاضر به جهت اشمال بر مجموعه‌ای از اسناد و نامه‌های رسمی در حکم منبعی دست اول برای آگاهی از کم و کیف روابط خارجی ایران در دوره صفویان به ویژه با دولت‌های سه‌گانه ایتالیا به شمار می‌رود.

۱۲- سلطان هاشم میرزا (پسر سیدمحمد یا شاه‌سلیمان ثانی)، زبور آل داود (شرح ارتباط سادات مرعشی یا سلاطین صفویه)، به تصحیح عبدالحسین نوایی، نشر میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۱۸۹ ص.
 کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص ۱۱-۱۷)، متن کتاب (ص ۱۴۴-۱۹)، تعلیقات مصحح (ص ۱۶۴-۱۴۵) فهرست‌های راهنما (ص ۱۸۹-۱۶۷).

توضیح: در فاصله سالهای ۱۱۶۰ ق. که نادرشاه کشته شد تا ۱۱۶۳ ق. که نوه‌اش شاهرخ پسر رضاقلی میرزا بر تخت نشست کشور ایران دستخوش انقلابات و آشوب‌های فراوان بود. شاهرخ در ۸ شوال ۱۱۶۱ ق. در خراسان به تخت سلطنت رسید، میرسیدمحمد مرعشی صفوی که به نام جد خود شاه‌سلیمان ثانی خوانده می‌شد در ۲۰ محرم ۱۱۶۳ به تخت سلطنت نشست اما سلطنت وی چهل روز بیشتر طول نکشید، زیرا به خواست شاهرخ چشم او را کور و زبانش را بریدند تا در کنج زندان در ۱۱۷۷ ق. درگذشت (ص ۱۴) از فرزندان و اعقاب سیدمحمد (شاه‌سلیمان ثانی) دو کتاب ارزشمند بجا مانده است. یکی از میرزا خلیل مرعشی صفوی نوه سیدمحمد به نام مجمع‌التواریخ (در تاریخ انقراض صفویه و وقایع بعد، تا سال ۱۲۰۷ هجری قمری) که به تصحیح مرحوم عباس اقبال انتشار یافته است. و دیگر همین کتاب حاضر یعنی زبور آل داود که تألیف سلطان هاشم میرزا، کوچکترین فرزند سیدمحمد (شاه‌سلیمان ثانی) است. مؤلف در ۱۱۶۵ ق. به دنیا آمده و ظاهراً در اواخر سال ۱۲۲۶ ق. یعنی در هفتاد و یک سالگی درگذشته است. وی کتاب حاضر را در سال ۱۲۱۸ ق. در یک مقدمه و دو باب و یک خاتمه تألیف نموده است. مؤلف در مقدمه خود در سبب تألیف کتاب چنین نوشته است: «... کسی از گذشتگان این سلسله [= خاندان مرعشی صفوی] فرصت نیافت و به این فکر نیفتاد که نسب‌نامه‌ای نوشته بعضی وقایع و نوشتجات

سلطان هاشم میرزا (پسر سیدمحمد یا
 شاه‌سلیمان ثانی)، زبور آل داود (شرح
 ارتباط سادات مرعشی یا سلاطین صفویه)
 به تصحیح عبدالحسین نوایی، نشر
 میراث مکتوب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹،
 ۱۸۹ ص.

تاریخ سفارت حاجی خلیل خان و محمدنبی خان به هندوستان، به اهتمام: غلامحسین میرزاصالح، انتشارات کویر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۱۶۷ ص.

کتاب «تاریخ سفارت حاجی خلیل خان و محمدنبی خان به هندوستان» منبع مهم و دست اولی است برای مطالعه و بررسی روابط سیاسی و بازرگانی ایران و انگلیس در اوائل دوران فتحعلی شاه قاجار، همچنین حاوی اطلاعاتی است ارزشمند در خصوص هند تحت تسلط انگلیسی‌ها

را در ضمن آن مندرج سازند که شاید ضرور باشد. لهذا در این وقت، این بنده... را به خاطر رسید و لازم دانست که کیفیت انساب و مجملی از احوال اجداد و سواد و قضاامجات و نوشتجات املاک و مستغلات وقفی را تذکره نماید که هرگاه بعد از این احدی از اولاد مطلبی خواهند معلوم نمایند توانند و از کیفیت احوال اجداد خود استحضار یابند و نسبت با یکدیگر را دانند و هرگاه املاک و مستغلات مذکوره مداخلی داشته باشد و در تصرف موقوف علیهم باشد دانند که به چه نحو قسمت می‌شود...» (ص ۲۰)

از کتاب حاضر دو نسخه خطی موجود است یکی در کتابخانه ملی ملک و دیگری در موزه بریتانیا. مصحح محترم کتاب حاضر را از روی نسخه خطی ملک که اصیل‌تر و مقرون به صحت‌تر بوده است به روش قیاسی تصحیح نموده و تعلیقات مفیدی نیز بر کتاب افزوده‌اند.

۱۳- تاریخ سفارت حاجی خلیل خان و محمدنبی خان به هندوستان، به اهتمام: غلامحسین میرزاصالح، انتشارات کویر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۱۶۷ ص.

کتاب مشتمل است بر پیشگفتار کوشنده (ص ۲۹-۱) متن کتاب (ص ۱۶۷-۳۰).

توضیح: حاجی خلیل خان از عناصر و کارگزاران سرشناس شرکت هند شرقی در ایران محسوب می‌شد و مقر اصلی او در بوشهر بود. از حدود سال ۱۷۸۰ م / ۱۱۹۴ ق. که کار داد و ستدش با شیوخ خلیج فارس و شرکت هند شرقی رونقی به خود گرفت سرشناس‌ترین نماینده حکمران بمبئی در جنوب ایران به حساب می‌آمد، شرکت هند شرقی انگلیس و بخصوص حکمران بمبئی در تعیین روابط خود با ایران به ویژه در موضوع داد و ستد همیشه با حاجی خلیل خان مشورت می‌کردند و گزارش‌های او و مأمورانش از نواحی مختلف ایران همیشه مورد توجه خاص قرار می‌گرفت. در نتیجه پرواضح بود که برای احراز نمایندگی دولت ایران در قلمرو شرکت هند شرقی بهتر از حاجی خلیل خان کسی وجود نداشت. خلیل خان و انبوه خویشاوندان و خدم و حشم همراهش (۱۲۰ نفر) در آوریل ۱۸۰۲ م / ۱۲۱۷ ق با دو کشتی و یک ناو جنگی از بوشهر عازم بمبئی شدند (ص ۲۷) کتاب حاضر که به قلم نبیره محمد نبی خان است، جریان استقبال و پذیرایی از خلیل خان از سوی شرکت هند شرقی و کشته شدن او در ۲۰ ژوئیه ۱۸۰۲ م / ۱۲۱۷ ق. روایت می‌کند. (ص ۲۸)

پس از مرگ خلیل خان، محمد نبی خان شیرازی، برادرزن خلیل خان، به عنوان جانشین سفیر مقتول تعیین و عازم هند شد. محمدنبی خان پس از مرگ خلیل خان اشتیاق خود را برای جانشینی شوهرخواهرش پنهان نکرد و پس از سه سال کوشش بالاخره سمت او را به دست آورد. به اعتقاد کوشنده کتاب «محمدنبی خان از زمان ورود تا پایان اقامتش در هند (ژانویه ۱۸۰۷ م / ۱۲۲۲ ق) به مدت پانزده ماه کاری جز خودنمایی در مقام سفیر پادشاه ایران، رونق بخشیدن به امور بازرگانی خود و دریافت سهم خون‌بهای خویش به مبلغ ۲۰ لک روییه در هند انجام نداد.» (ص ۲۹)

کتاب حاضر منبع مهم و دست اولی است برای مطالعه و بررسی روابط سیاسی و بازرگانی ایران و انگلیس در اوائل دوران فتحعلی شاه قاجار، همچنین حاوی اطلاعاتی است ارزشمند در خصوص هند تحت تسلط انگلیسی‌ها.

۱۴- حجازی، میرزا سیدعلی خان «وقار الملک»: جام جم هندوستان [سفرنامه وقارالملک به هندوستان]، پدیدآورنده: غلامحسین مراقبی، نشر ملک، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۶۳ + ۳۳۸ ص.

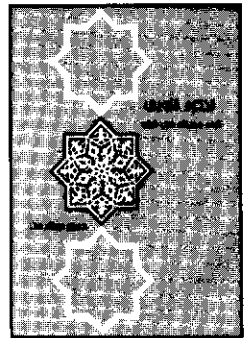
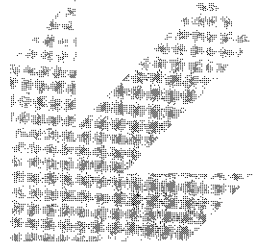
کتاب مشتمل است بر پیشگفتار پدیدآورنده (ص ۵۲-۳)، چاپ حرفی قسمت آخر سفرنامه (ص ۶۳-۵۳)، متن کتاب به صورت عکسی از روی نسخه خطی (ص ۳۳۸-۱).

توضیح: راجع به وقارالملک در کتاب فرهنگ رجال قاجار چنین آمده است: «سال‌های سال [۱۰ سال] در هندوستان اقامت داشت و در سال ۱۸۸۱ [۱۲۹۸ ق] همراه آقای E. Stack عضو اداره سیاسی هندوستان به ایران بازگشت. وقارالملک در زمانی که مرحوم آقای ولاسوف (Vlassov) سرکنسول روسیه در خراسان بود، در آن کنسولگری مشغول به کار شد. ولی در حال حاضر پیشکاری سیستان و قائن و حبس را در تهران به عهده دارد.» (پیشگفتار کتاب حاضر، ص ۴۴)

وقارالملک که منشی ویژه مظفرالدین شاه بود در این سفرنامه گوشه‌هایی از دیده‌ها و دریافت‌های خود را در طول ده سال اقامت در هند (قلمرو انگلیس) در قرن نوزدهم به قلم آورده است. نویسنده کرا را به عقب‌ماندگی ایران و فاصله بسیار بعید این کشور با ممالک

حجازی، میرزا سیدعلی خان «وقار الملک»: جام جم هندوستان [سفرنامه وقارالملک به هندوستان]، پدیدآورنده: غلامحسین مراقبی، نشر ملک، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۶۳ + ۳۳۸ ص.

اروپایی در صفحات کتاب خود اشاره کرده است. در جایی می‌نویسد: «چون در مملکت وطن عزیز ما از برای اهل صنایع و اشخاص باهنر اسباب کار موجود نیست این است که از جزئی و کلی تمام ملت ایران محتاج به صنایع دول خارجی هستند و آن غیرت مدنیت و تعصب اسلامیت و انسانیت در وجود ما اهالی ایران نیست همین است که هزار فرسنگ بلکه هزار سال در صنایع و بدایع از فرنگی‌ها عقب افتاده‌ایم و خودمان را فعله و مزدور فرنگی‌ها کرده‌ایم...» (ص ۳۳۶).

در جای دیگر از مصائب و مشکلات اهل فرهنگ و قلم این کشور در عدم دسترسی به وسایل و امکانات چاپ سخن گفته است: «در تمام مملکت ما یک دستگاه چاپخانه مرتبی نداریم که بدون خون جگر و معطلی بتوانیم یک جلد کتاب در چاپخانه بیرون بیاوریم... تجار یا همت ما سالی ده میلیون مال التجاره امتعه فرنگی را به مملکت ایران می‌آورند، یک دستگاه چاپخانه مرتبی زیاده از پنج شش هزار تومان نمی‌شود که به ایران بیاورند، از این ممر سی هزار تومان فایده ببرند و بیچاره اهل علم و هنر هم از نوشتن و به چاپ رساندن آسوده بشوند.» (ص ۵۶).

۱۵- حسینی شیرازی خاوری، فضل‌الله: تذکره خاوری یا خاتمه روزنامه‌چه همایون^{۱۲}، به تصحیح میرهاشم محدث، چاپ اول، انتشارات زنگان، زنجان، ۱۳۷۹، ۱۴ + ۲۶۳ ص، به انضمام ذکر اولاد و احفاد فتحعلی شاه قاجار از کتاب ناسخ‌التواریخ به قلم محمدتقی لسان الملک سپهر.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص ۱۰-۷)، فهرست مندرجات (ص ۱۳-۱۱)، تصویری از نسخه خطی کتاب (ص ۱۴)، متن کتاب (ص ۱۷۷-۱)، ذکر اولاد و احفاد فتحعلی شاه قاجار از کتاب ناسخ‌التواریخ (ص ۲۲۸-۱۸۱). فهرست‌های راهنما، شامل پنج مورد (ص ۲۶۳-۲۳۱).

توضیح: میرزا فضل‌الله خاوری شیرازی بنا به نوشته مؤلف طرائق الحقایق در سال ۱۱۹۰ قمری در شیراز دیده به جهان گشود و بعد از کسب کمالات، ندیم مخصوص حسینعلی میرزا فرمانروای فارس گردید. پس از آن به جانب طهران عزیمت نمود. (ص ۸)، از خاوری شیرازی علاوه بر این تذکره، دو اثر معتبر دیگر نیز باقی مانده است. یکی دیوان او معروف به مهر خاوری و دیگری تاریخ معتبری به نام تاریخ ذوالقرنین که یکی از تواریخ معتبر عصر قاجار است.

تذکره خاوری رساله‌ای است در شرح احوال فتحعلی شاه قاجار، زنان، فرزندان، نوه‌ها، عمه‌ها و عموزاده‌های او. کتاب در سه باب به شرح زیر تألیف شده است:

باب اول در دو فصل:

فصل اول: در ذکر شمایل موزون آن برگزیده خالق بی‌چون

فصل دوم: در ذکر اخلاق و اطوار و رفتار آن پادشاه.

باب دوم در سه فصل:

فصل اول: در ذکر اسامی اولاد ذکور بلافصل که تا هنگام وفات او دو نفر از ایشان متوفی و پنجاه و پنج نفر در قید حیات بوده‌اند.

فصل دوم: در ذکر دخترهای فتحعلی شاه (۴۶) نفر

فصل سوم: در ذکر زنان فتحعلی شاه قاجار (که چون تعدادشان فراوان بوده فقط به ذکر سی نفر از ایشان پرداخته شده است) در ذیل این فصل از هشت نفر از زنان رامشگر و مطربه نیز ذکری شده است.

باب سوم: در ذکر نوه‌ها و عموها و عمه‌ها و عموزاده‌های فتحعلی شاه قاجار در سه فصل:

فصل اول: در ذکر نیابری که از صلب شاهزادگان ذکور به عرصه عالم ظهور آمده‌اند.

فصل دوم: در ذکر نیابری که از بطن اولاد انات به دنیا آمده‌اند.

فصل سوم: در ذکر اسامی و احوال برادر و عموها و پسرعموها و سایر خویشان و منسوبان آن شاه. (ص ۷)

گفتنی است که غیر از تذکره حاضر دو کتاب دیگر نیز در مورد فرزندان فتحعلی شاه به چاپ رسیده است. یکی تاریخ عضدی (تألیف

۱۳۰۵ ق) و دیگری ناسخ‌التواریخ (تألیف ۱۲۷۱ ق) با این حال ویژگی مهم و ممتاز اثر حاضر در آن است که ۵۱ سال قبل از تاریخ عضدی

و ۱۷ سال قبل از ناسخ‌التواریخ یعنی چهار سال بعد از مرگ فتحعلی شاه و در سال ۱۲۵۴ قمری به رشته تحریر درآمده است. (ص ۸)

عضدالدوله، احمد میرزا: ناگفته‌های دربار فتحعلی شاه، ۱۳ به اهتمام حسن محمدی گرمساری، نشر آفرینه، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹). ۱۶ ص. مصور.

مصحح محترم کتاب حاضر را از روی یگانه نسخه خطی آن که در کتابخانه ملی ملک موجود بوده تصحیح نموده است.

۱۶. عضدالدوله، احمد میرزا: ناگفته‌های دربار فتحعلی شاه،^۳ به اهتمام حسن محمدی گرمساری، نشر آفرینه، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹). ۱۶ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر یادداشت کوتاه ناشر (ص ۸-۷) متن کتاب (ص ۱۶۰-۹) تصاویر رجال دوره قاجار. توضیح: شاهزاده احمد میرزا عضدالدوله (۱۳۱۹-۱۲۴۰ ق) یکی از پسران فتحعلی‌شاه قاجار بوده که در هنگام مرگ پدر ۱۰ سال داشته است. او در این کتاب دیده‌ها و شنیده‌های خود را به قلم آورده است. کتاب، عمدتاً گزارشی است از حرمخانه فتحعلیشاه قاجار و بعضی قضایای تاریخی آن دوره که همراه با اشعاری چند و حکایت‌هایی جالب و گاه طنزگونه اما مستند به نگارش درآمده است. از این رو کتاب حاضر اثری مهم و دست‌اول از تاریخ دوره اول حکومت قاجار، عضدالدوله در سال ۱۳۰۴ ق زمانی که حکومت همدان را عهده‌دار بود، به درخواست اعتمادالسلطنه، کتاب حاضر را به رشته تحریر درآورد.

در مقدمه چاپ حاضر، ناشر یادآور شده که کتاب گفته‌های دربار فتحعلیشاه پیش از این انتشار نیافته است. در حالی که باید گفت کتاب حاضر اگر چه با عنوان یادشده منتشر نشده ولی پیش از این تاکنون چهار بار انتشار یافته است. نخستین بار در زمان حیات مؤلف در سال ۱۳۰۶ ق در بمبئی هند با چاپ سنگی به چاپ رسیده است. پس از آن در سال ۱۳۲۸ شمسی حسین کوهی کرمانی بدون مقدمه و توضیح همان چاپ سنگی را به صورت چاپ سربی منتشر ساخته است. اما چاپ منقح و مطلوب کتاب نخستین بار به تصحیح استاد نوایی با عنوان تاریخ عضدی در سال ۱۳۵۵ شمسی انتشار یافت. همین چاپ برای بار دوم با همان عنوان (ولی با مقابله با نسخه خطی کتابخانه ملی) در سال ۱۳۷۶ شمسی تجدید چاپ شد. حسن این چاپ، تصحیح انتقادی، مقدمه، توضیحات و تعلیقات مفید آن است که استاد نوایی زحمت آن را کشیده‌اند.

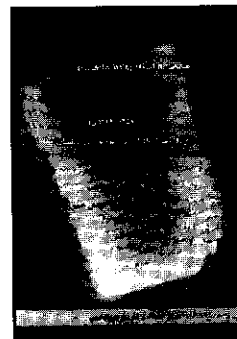
۱۷. ایران و بریتانیا به روایت اسناد ایرانی موجود در انگلستان (۱۲۵۷-۱۲۲۴ ق) به کوشش حسین احمدی، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۲۳۰ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۴-۳)، پیشگفتار وزیر خارجه (ص ۵)، یادداشت دبیر مجموعه، سیدعلی موجانی، (ص ۷) مقدمه کوشنده (ص ۶-۹)، متن کتاب (ص ۱۶۹-۶۳)، تصاویری از اسناد کتاب (ص ۲۳۰-۱۷۳)، کتاب فاقد فهرست اعلام است.

توضیح: کتاب حاضر حاوی ۴۶ مورد از اسناد و مکاتباتی است که عمدتاً از سوی برخی رجال دوره فتحعلی‌شاه و محمدشاه خطاب به بعضی از دولتمردان انگلیس نوشته شده است. اولین سند کتاب نامه‌ای است از میرزا شفیع صدر اعظم به جورج کانینگ وزیر خارجه انگلستان در موضوع سفارت سرهار فوردر جونز به تاریخ ۱۲ ژوئیه ۱۸۰۹ [۱۲۲۴ ق] و آخرین سند نامه‌ای است از رضاقلی میرزا به پالمستون درخصوص اقدامات ظل السلطان به تاریخ اول رمضان ۱۲۵۷ ق [۱۸۴۱ م].

مقدمه کوشنده کتاب علیرغم تفصیل به واقع نوشتاری است مستقل و با اسناد گردآوری شده در این کتاب اصولاً نامرتب. کوشنده محترم کتاب، به جای این که به معرفی اسناد کتاب بپردازد و ارزش آنها را در روشن تر شدن برخی زوایای ناروشن روابط ایران و انگلیس معین سازد به آوردن مطالبی در مقدمه مبادرت ورزیده است که در غالب کتب مربوط به تاریخ روابط ایران و انگلیس به تفصیل و به کرات آمده است. یا این که تعداد زیادی از نامه‌ها و مکاتبات مربوط است به رضا قلی میرزا (یکی از شاهزادگان عهد فتحعلی‌شاه که به انگلستان پناهنده شد)، حتی دو سطر در مقدمه در معرفی او آورده نشده است. ایرادات دیگری نیز بر این کتاب وارد است از جمله عدم درج فهرست اعلام و موارد دیگر که احتمالاً ناشی از شتاب در انتشار بوده است. با وجود این ایرادات کتاب حاضر در حکم منبع و مأخذ مهمی است برای مطالعه در تاریخ روابط ایران و انگلیس در دوره فتحعلی‌شاه و به ویژه دوره محمدشاه - البته تا سال ۱۲۵۷ قمری.

برخی از موضوعات نامه‌ها و مکاتبات گردآوری شده در این کتاب از این قرار است: سفارت سرهار فوردر جونز، انتخاب جیمز موریه، شکایت از رفتار هنری ویلاک، تمدید مأموریت هارت، دوستی با انگلیس، تقدیر از کمبل و لیندسی، آزادی تجارت انگلیسی‌ها، چگونگی ورود به انگلستان... تضمین امنیت جانی و برقراری و مستمری برای رضاقلی میرزا، گزارش ظل السلطان از وقایع بعد از مرگ

ایران و بریتانیا به روایت اسناد ایرانی
موجود در انگلستان (۱۲۵۷ - ۱۲۲۴ ق)

محمدشاه، گزارش حرکت محمدشاه به هرات و مسائل مرتبط با آن، اقدامات مک نیل، فرمان محمدشاه در امنیت جانی انگلیسی‌ها، تخلیه غوریان، شورش در عراق، گزارشی از اقدامات ظل‌السلطان و...

۱۸- اسناد و نامه‌های امیرکبیر، نگارش و تدوین: سید علی آل داود، سازمان اسناد ملی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۶۰ ص.
کتاب مشتمل است بر پیشگفتار رئیس سازمان اسناد، مقدمه و چند گفتار از تدوین‌کننده کتاب درخصوص شناسایی منابع اصلی اسناد و مدارک امیرکبیر و توضیحی در باب محل نگهداری اسناد و نامه‌ها (ص ۶۸ - ۱۷)، متن اصل نامه‌ها و اسناد (ص ۳۰۶ - ۷۱)، تصاویر گزیده اسناد (ص ۳۳۷ - ۳۰۹)، مأخذ و فهرست‌های راهنما (ص ۳۵۸ - ۳۴۳).

توضیح: تدوین‌کننده کتاب حاضر چند سال پیش از این کتاب نامه‌های امیرکبیر به انضمام رساله نوادر الامیر را منتشر ساخته بودند. کتاب حاضر دومین اثر از مجموعه نامه‌ها و اسناد امیرکبیر است که حاصل تلاشی است چند ساله که البته چنان که در مقدمه اشاره داشته‌اند، این تلاش ادامه دارد تا مجلد دیگری نیز فراهم آید و منتشر گردد. متن اصل کتاب در شش بخش تنظیم شده است؛ بخش اول: نامه‌های امیرکبیر به ناصرالدین شاه، شامل ۹۷ نامه. بخش دوم: نامه‌های ناصرالدین شاه به امیرکبیر شامل ۱۵ فقره، بخش سوم: فرامین و نامه‌های امیرکبیر در دوران صدارت به حکام، والیان ولایات و مسئولین دوائر دولتی و دیوانی و وزرای مختار دول انگلیس و فرانسه و عثمانی شامل ۶۷ فقره، بخش چهارم: اسناد و نوشته‌های گوناگون درباره امیرکبیر شامل ۶۱ مورد. بخش پنجم: داستان‌ها و افسانه‌های تاریخی درباره امیرکبیر شامل ۴۴ مورد. بخش ششم: ضمیمه. این بخش شامل گزارشی از وزیر مختار ایران در فرانسه درباره اوضاع ایران و پیشرفت‌هایی است که در عصر ناصرالدین شاه نصیب ایران شده و به منظور تقدیم به امپراطور فرانسه تهیه گردیده است. (ص ۶۶)

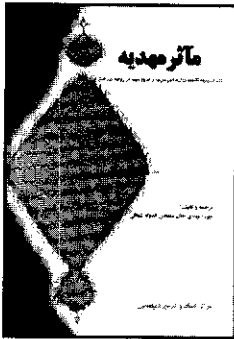
کتاب حاضر نیز همانند کتاب قبلی اثری است دست اول و مستند و برای بررسی و شناخت سیاست داخلی و خارجی امیرکبیر و نوع روابط او با شاه و بزرگان کشور و نیز برای آگاهی از برخی حوادث سیاسی کشور حائز اهمیت است. گفتنی است از برخی از نامه‌های این کتاب می‌توان به دیدگاه‌های اقتصادی و نگرش‌های اصلاح‌طلبانه امیرکبیر پی برد.

۱۹- مآثر مهدیه (در تاریخچه تشکیل وزارت امور خارجه و اصول نوین در روابط بین‌الملل)، ترجمه و تألیف: میرزا مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، هفده + ۱۴۶ ص.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (پنج - یازده)، پیشگفتار وزیر خارجه (دوازده)، مقدمه از مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (پانزده - هفده)، متن کتاب (ص ۱۴۶ - ۱).

توضیح: میرزا مهدی خان ممتحن‌الدوله (۱۳۰۱ ش - ۱۳۴۲ - ۱۲۶۳ ق) از نخستین دانشجویانی است که در عهد ناصرالدین شاه قاجار به همراهی چند تن دیگر برای تحصیل علوم جدید به اروپا فرستاده شد. وی در رشته معماری تخصص و درجه مهندسی یافت و چون بازگشت، او را در وزارت امور خارجه - در کارهای ترجمانی و مآلاً دیپلماسی - به کار گماردند. (ر. ک: خاطرات ممتحن‌الدوله، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۳، ج دوم، تهران، فردوسی، ۱۳۶۲) ممتحن‌الدوله در طول دوران خدمت خود در وزارت خارجه چندین بار به کشورهای اروپایی مأموریت یافت. وی تا نیابت دوم وزارت خارجه و نیز عضویت در شورای کبرای دولتی، ارتقاء مقام یافت. (ر. ک: رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری، به کوشش ایرج افشار، اساطیر، تهران، ۱۳۶۵، ص ۲۱۲). ممتحن‌الدوله کتاب حاضر را از روی کتب مربوط به اِکُل دیپلماسی از زبان فرانسه به فارسی ترجمه و مطالبی نیز بدان افزوده است. (ص ۵) هدف ممتحن‌الدوله از ترجمه و تألیف این کتاب آشنا ساختن کارکنان وزارت خارجه با دیپلماسی، ویژگی‌های شخص دیپلمات، تاریخچه و تشکیلات وزارت امور خارجه، اوصاف و وظایف شخص وزیر خارجه، حقوق سلاطین دول و ملل بوده است. (ص ۴).

کتاب حاوی یک مقدمه، دو جزء، چند باب و چندین فصل است. مطالب مقدمه عبارت است از: معنی لغت دیپلماسی و استعمال علم آن، اوصاف شخص دیپلمات و پروگرام مدرسه دیپلماسی، تاریخ ایجاد وزارت خارجه، مأمورین تجارتي، صفت وزیر خارجه، وظایف وزیر خارجه، جزء اول: در بیان حقوق موضوعه ملل؛ مشتمل است بر سه باب. باب اول در بیان مناسبات عمومی دول مختلفه و اصول

اسناد و نامه‌های امیرکبیر، نگارش و
تدوین: سید علی آل داود، سازمان اسناد
ملی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۶۰ ص.

ماتر مهدیه (در تاریخچه تشکیل وزارت امور خارجه و اصول نوین در روابط بین الملل ۱۴)، ترجمه و تألیف: میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شقاقی، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، هفده + ۱۴۶ ص.

از آنجا که یکی از سرگرمی‌های عین السلطنه مطالعه و روزنامه‌ها و مطبوعات بوده، در جلد هشتم روزنامه خاطرات او نیز بریده‌هایی از جراید و نیز مقالات برگرفته شده از روزنامه‌ها آورده شده است. اهمیت موارد مذکور بیشتر از آن جهت است که اکنون دسترسی به اصل آن جراید و روزنامه‌ها اگر ناممکن نباشد، بسیار دشوار است

پولتیکیه (شامل ۹ فصل)، باب دوم در بیان حقوق ملکیه (۲۲ فصل)، باب سوم در بیان تنسیقات متنوعه دول که موجب تشدید روابط و علاقه مابین آنهاست، (۳۰ فصل)؛ جزء دوم مشتمل بر چهار باب. باب اول در بیان صورت احوال دول متحاربه نسبت به یکدیگر (شامل ۲۱ فصل)، باب دوم در بیان احوال دول متفق که متعهد تدارک اسباب معاوت شده‌اند (۴ فصل)، باب سوم در بیان احوال دولی که ملتزم اصول بیطرفی گردیده‌اند (۱۴ فصل)، باب چهارم در بیان بعضی اصول متعلقه به مواد مصالحه. (۵ فصل). کتاب حاضر برای مطالعه در تاریخ دیپلماسی و نحوه کارکرد اجزاء تشکیلات وزارت امور خارجه و نیز حق و حقوق دول و ملل نسبت به هم و به‌ویژه نخستین آگاهی‌های آکادمیک دولتمردان ایرانی عهد ناصری با مسائل مذکور حائز اهمیت است.

۲۰- روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان (۱۲۹۵ ق.) به کوشش فاطمه قاضیها، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران تهران، ۱۳۷۹، شصت + ۵۴۲ ص. مصور.

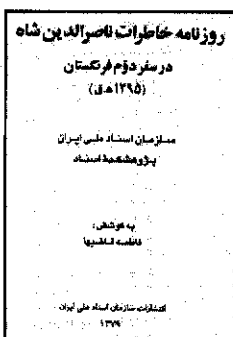
کتاب مشتمل است بر پیشگفتار رئیس سازمان اسناد (ص هفت - هشت)، مقدمه کوشنده (ص نه - بیست و یک)، فهرست اهم مطالب روزنامه خاطرات (ص. بیست و سه - پنجاه و هفت)، متن کتاب (ص ۲۸۸ - ۱)، اسناد همراه با تصاویر آنها (ص ۴۶۲ - ۲۸۹)، فهرست عمومی اعلام (ص ۴۹۶ - ۴۶۳)، گزیده تصاویر اعظم فرنگستان (ص ۵۴۲ - ۴۹۷).

توضیح: ناصرالدین شاه قاجار در طول سلطنت (۱۳۱۳ - ۱۲۶۴ ق) خود سه بار به فرنگستان سفر کرد. سفر اول در سال ۱۲۹۰ ق. (روزنامه خاطرات این سفر توسط همین کوشنده در سال ۱۳۷۷ از سوی سازمان اسناد ملی ایران انتشار یافته است). سفر دوم در سال ۱۲۹۵ ق (کتاب حاضر). سفر سوم در سال ۱۳۰۶ ق. (روزنامه خاطرات سفر سوم در سه مجلد به ترتیب در سالهای ۱۳۶۹، ۱۳۷۱ و ۱۳۷۳ با همکاری مشترک زنده یاد دکتر محمداسماعیل رضوانی و خانم فاطمه قاضیها به طبع رسیده است.) سفر اول و دوم ناصرالدین شاه به فرنگستان شش ماه و اندی به طول انجامید اما سفر دوم چهار ماه و نه روز زمان برد. ناصرالدین شاه در سفر دوم برخلاف سفر اول و سوم از انگلستان دیدار نکرد. در این سفر ناصرالدین شاه از راه زمینی وارد خاک روسیه شد. از نخجوان، ایروان و تفلیس و غیره دیدن کرد و سپس در مسکو و پترزبورگ با امپراطور و سایر مقامات لشکری و کشوری روسیه ملاقات نمود. سپس عازم آلمان شد. بعد از یک هفته برلین را به مقصد پاریس ترک کرد. ولی در این شهر توقف نسبتاً طولانی داشت. از نمایشگاه بین‌المللی پاریس که ایران نیز در آن غرفه داشت دیدن کرد و شرح آن را به تفصیل نوشت. سپس عازم اطریش شد. و بعد از پایان یافتن اقامت ۹ روزه در وین عازم ایران گردید. و از راه دریای خزر در هشتم شعبان ۱۲۹۵ ق وارد بندر انزلی گردید. ناصرالدین شاه در این سفرنامه یا روزنامه خاطرات «به شرح جزئیات موزه‌ها، باغ‌وحش، مجالس رقص و شب‌نشینی، ضیافت‌هایی که به مناسبت حضور وی ترتیب داده می‌شده، صنایع و کارخانه‌ها، راه‌ها و وسایل حمل و نقل، مردم کوچه و بازار و مناظر زیبایی طبیعت چنان پرداخته و آن وقایع و دیدنیها را چنان با قلم خود به تصویر کشیده است، که تجلیات ذهنی وی برای خواننده مشهود می‌گردد...» (ص یازده).

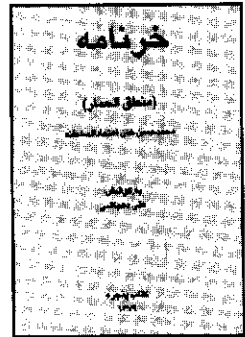
افزون بر اینها شاید یکی از مهمترین جهات اهمیت سفرنامه‌های فرنگ ناصرالدین شاه، انعکاس برداشت‌های یک پادشاه شرقی و مسلمان در برخورد با کشورهای جوامع غربی و غیرمسلمان باشد که از لحاظ مدنیت و ترقی در آن عهد تفاوت عظیم و فاحشی با کشورهای هم‌چون ایران داشتند. از لابلای سطور این سفرنامه‌ها می‌توان به مقایسه اوضاع ایران با کشورهای اروپایی پرداخت و به میزان و عمق تفاوت‌ها پی برد.

گفتنی است که کتاب حاضر پیش از این یک بار نیز توسط استاد ایرج افشار از روی چاپ سنگی در سال ۱۳۶۳ انتشار یافته بود (= سفرنامه فرنگستان، نوشته ناصرالدین شاه قاجار در سفر دوم). اما چاپ حاضر از روی اصل نسخه که به خط ناصرالدین شاه بوده و با چاپ سنگی تفاوت‌هایی داشته انتشار یافته است. (ص هیجده).

علاوه بر این مزیت دیگر چاپ حاضر احتیاج آن بر ۱۰۶ سند شامل مکاتبات ناصرالدین شاه با رجال طراز اول است. رجال مزبور و نیز برخی از دختران ناصرالدین شاه، در طول سفر، وی را در جریان کلیه اخبار مملکتی قرار می‌داده‌اند، شاه نیز گاهی به آنها دست‌خط‌هایی ارسال می‌نموده است. (ص بیست).

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان (۱۲۹۵ ق.) به کوشش فاطمه قاضیها، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران تهران، ۱۳۷۹، شصت + ۵۴۲ ص. مصور.

انتشار متن صورت جلسات هیات دولت مهاجرت [در کتاب رضاقلی خان نظام السلطنه] به جهت آن که تا پیش از این کاملاً ناشناخته مانده و طبعاً در پژوهش‌های عیدیه مربوط به قضایای مهاجرت ملیون تاکنون مورد استفاده قرار گرفته بود، خود به خود حائز اهمیت فوق‌العاده است

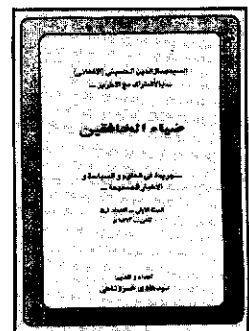
۲۱- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان: خرنامه (منطق الحمار).^{۱۵} به کوشش علی دهباشی، کتاب پنجره، تهران، ۱۳۷۹، ۲۲۴ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر یادداشت علی دهباشی (ص ۱۰-۹)، زندگی و کارنامه اعتماد السلطنه به قلم سید فرید قاسمی (ص ۲۱-۱۱)، درباره «خرنامه» به قلم دکتر فریبون آمیت برگرفته از کتاب «ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران» (ص ۳۸-۳۳)، «سرگذشت خر» به قلم مجتبی مینوی (ص ۴۶-۳۹)، متن کتاب (ص ۲۲۰-۴۷) چند تصویر از اعتماد السلطنه توضیح: کتاب حاضر که گونه‌ای داستان اجتماعی است، در اصل ترجمه‌ای آزاد و اقتباس گونه‌ای است از کتابی فرانسوی موسوم به خاطرات یک خر (Memoires d'un Ane) به قلم خانم هوشمند و شوخ طبع فرانسوی کنتس دوسگور (Comtesse de segur) که به صورت قصه‌ای شیرین همراه با نکته‌های آموزنده و لطیف برای سرگرمی نوجوانان نوشته است اما در برگردان فارسی آن مطالبی بر آن افزوده‌اند که ارتباطی با اصل موضوع داستان فرانسوی ندارد. «بدین معنی که در آن از فرض نظام طبیعی و حقوق انسانی سخن رفته، و پاره‌ای مسائل سیاسی - در ربط با وضع حکمرانی ایران و وزارت امین السلطان - به تلویح و کنایه مطرح گشته و او مورد طعن و انتقاد قرار گرفته است.» (ص ۲۴-۲۳). در برگردان فارسی کتاب از امثال و عبارات و اشعار زبان‌زد فارسی و عربی به جای امثال و عبارات و اشعار فرانسوی استفاده شده است، ظاهراً نخستین بار این اثر را میرزا علی‌خان امین‌الدوله به عنوان «حماریه» از ترجمه عربی محمدحسین جمل مصری به فارسی درآورد و در ۱۳۰۰ ق به چاپ رساند. پس از او ترجمه دیگری از متن فرانسوی کتاب زیر نظر اعتماد السلطنه فراهم گردید که در ۱۳۰۶ ق به چاپ رسید و در ۱۳۲۲ ق تجدید طبع شد. (ص ۲۴) اعتماد السلطنه در یادداشت یکشنبه چهارم شوال ۱۳۰۴ قمری می‌نویسد: «دیشب به سلامتی شروع به ترجمه کتاب حمار یحمل الاسفار نمودم تا کی تمام شود» و در تاریخ پنجشنبه ۱۴ ربیع‌الثانی ۱۳۰۵ می‌گوید منزل ماندم، سرگذشت خر که سراپا حکمت است تمام کردم. (ص ۴۰) گفتنی است که هدف اصلی امین‌الدوله و اعتماد السلطنه از ترجمه و تألیف این کتاب عمدتاً تنقید و تنبیه از میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان و صدراعظم بوده چنان که خود ناصرالدین شاه این مطلب را فهمیده و چندی امر به توقیف آن داده بوده است. (ص ۴۵) این کتاب به چهار اسم خوانده شده است: الحمار یحمل اسفاراً، سرگذشت خر، منطق الحمار، منطق الوحش. که در واقع یک کتاب بیش نیست و آن هم ترجمه ماندنیست از یک کتاب فرانسوی که ذکر آن رفت.

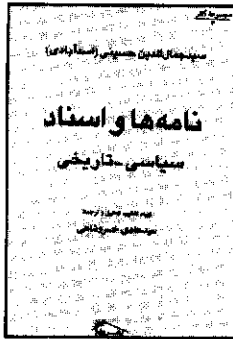
۲۲- سیدجمال‌الدین حسینی (اسدابادی): ضیاء الخاقین، جریده فی العلوم و السياسه و الاخبار الصحیحه، اعداد و تقدیم: سید هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹؛ ۲۶۴ ص. کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب مقدمه کوشنده به فارسی و عربی (ص ۵۸-۹)، متن کتاب (ص ۲۴۴-۶۰)، فهرس راهنما (ص ۲۶۴-۲۴۷).

توضیح: سید جمال‌الدین اسدابادی بعد از برخورد اهانت‌آمیزی که از سوی دربار ناصرالدین شاه با وی به عمل آمد و منجر به اخراج و تبعید وی از ایران شد، با سختی و مرارت خود را به بصره رساند و بعد از مدتی توقف در آن شهر روانه اروپا شد. وی به محض رسیدن به لندن، علیه ناصرالدین شاه به فعالیت و تبلیغ گسترده پرداخت. از جمله با نوشتن نامه‌ای به ملکه ویکتوریا او را از جانبداری سیاست مستبدانه ناصرالدین شاه برحذر داشت، همچنین به همکاری با نشریه «ضیاء الخاقین» پرداخت. این نشریه به دو زبان انگلیسی و عربی چاپ می‌شد و در هر شماره چند مقاله درباره مفاسد حکومت و خرابی اوضاع ایران با امضای «سید» یا «سیدالحسینی» و یا رمز و نام مستعار البته به قلم سید جمال‌الدین انتشار می‌یافت. نخستین شماره این نشریه در سال ۱۸۹۲ میلادی [۱۳۰۹ ق] انتشار یافت. مقاله اول سید راجع به خرابی اوضاع ایران و در شماره دوم، صورت مکتوب خود به علمای نجف را منتشر کرد. لحن بسیار تند و انتقادی نوشته‌های سید خشم و عصبانیت ناصرالدین شاه را فراهم ساخت از این رو او با توسل به دولت انگلیس خواستار تعطیل نشریه مزبور گردید. این خواسته خیلی سریع اجابت شد و در مجموع بعد از انتشار شماره پنجم، مجله مزبور تعطیل گردید. در کتاب حاضر متن کامل شماره‌های پنجگانه «ضیاء الخاقین» که در کتابخانه «بریتیش میوزیوم» نگهداری می‌شود، یکجا منتشر شده است.

اعتماد السلطنه، محمدحسن خان: خرنامه (منطق الحمار). ۱۵ به کوشش علی دهباشی، کتاب پنجره، تهران، ۱۳۷۹، ۲۲۴ ص. مصور.

سیدجمال‌الدین حسینی (اسدابادی): ضیاء الخاقین، جریده فی العلوم و السياسه و الاخبار الصحیحه، اعداد و تقدیم: سید هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹؛ ۲۶۴ ص.

سید جمال‌الدین حسینی (اسدآبادی):
 نامه‌ها و اسناد سیاسی - تاریخی [به
 کوشش] سید هادی خسروشاهی،
 انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران،
 ۱۳۷۹، ۳۲۰ ص.

۲۳- سید جمال‌الدین حسینی (اسدآبادی): نامه‌ها و اسناد سیاسی - تاریخی [به کوشش] سید هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۲۰ ص.
 کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۸-۵)، مقدمه کوشنده (ص ۱۰-۹)، متن کتاب (ص ۲۱۶-۱۳)، متن اصلی بعضی از نامه‌ها و اسناد (ص ۳۱۲-۲۱۹)، فهرست اعلام (ص ۳۱۹-۳۱۳).

توضیح: نخستین بار در سال ۱۳۵۰ شمسی تعداد ۱۲ مورد از نامه‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی به عنوان ملحقات کتاب سید جمال‌الدین و بیداری مشرق‌زمین اثر مرحوم استاد محیط طباطبایی منتشر شد. کتاب حاضر در واقع هفتمین چاپ نامه‌ها و اسناد تاریخی - سیاسی سید جمال‌الدین است که اینک با اضافات بسیار مشتمل بر ۶۰ نامه منتشر شده است. مجموعه نامه‌ها و اسناد در هشت بخش تنظیم شده است شرح: بخش اول: پنج نامه به ناصرالدین شاه، امین‌السلطان و رکن‌الدوله، دوم: هیجده نامه به حاج محمدحسن امین‌الضرب، سوم: شش نامه به علمای شیعه؛ چهارم: چهارنامه به حاج مستان مراغه‌ای، ملکه ویکتوریا، ریاض پاشا و جوانان مصر؛ پنجم: سه نامه به رئیس دولت عثمانی و دوستان ایرانی؛ ششم: دوازده نامه (عربی) خطاب به شیخ محمد عبده، ریاض پاشا و...؛ هفتم: پنج نامه (عربی) به بزرگان علماء شیعه؛ هشتم: شش نامه متفرقه؛ (ص ۲۱۶-۱۳).

گفتنی است که کوشنده محترم برخی نامه‌ها را از متن عربی، ترکی و انگلیسی ترجمه کرده‌اند (مانند نامه به علمای شیعه، به سلطان عثمانی، به ریاض پاشا) و ضمن ترجمه آنها، توضیحات مفیدی نیز در پاورقی نامه‌ها افزوده‌اند. کوشنده محترم در پایان مقدمه در باب ارزش و اهمیت این نامه‌ها متذکر شده‌اند که: «مطالعه دقیق این نامه‌ها و اسناد تاریخی - سیاسی، چگونگی اندیشه سید زرف‌نگری و نوع دوستی و آزادیخواهی و قانون‌گرایی وی را به خوبی روشن می‌سازد و در واقع اثبات می‌کند که مخالفان سید یا عناصری ناآگاه و غیرمطلع از اسناد و حقایق تاریخی هستند و یا افرادی مغرض هواداران زر و زور و تزویر و عمله ظلمه دوران ستم‌شاهی قجری - پهلوی می‌باشند...» (ص ۱۰)

۲۴- ترجمه گزیده‌ای از اسناد وزارت خارجه انگلیس درباره سید جمال‌الدین، به کوشش سید هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۴، ۴۴۷ ص.

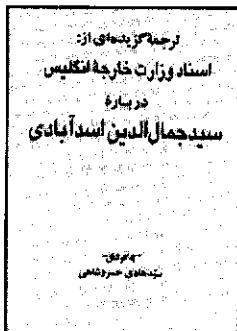
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، مقدمه کوشنده درباره ترجمه گزیده اسناد، (ص ۸-۷)، مقدمه علی مشیری (ص ۱۴-۱۱)، متن کتاب (ص ۱۰۳-۱۶)، متن انگلیسی اسناد و گزارش‌ها (ص ۲۴۱-۱۰۵)، فهرست اعلام (ص ۴۲۷-۴۴۲).
 توضیح: ترجمه گزیده‌ای از اسناد و گزارش‌های مربوط به سید جمال‌الدین [اسدآبادی] در وزارت خارجه انگلیس برای نخستین بار در دوره پهلوی در مجله «خواندنیها» تحت عنوان «مطالب بسیار مهم و تازه درباره سید جمال‌الدین اسدآبادی» توسط مرحوم علی مشیری انتشار یافت. اما اصل اسناد و گزارش‌ها ضمیمه آن سلسله ترجمه‌ها نبود.

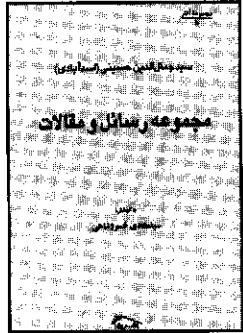
کوشنده محترم ترجمه‌های مورد اشاره را بازبینی نموده و در برخی موارد نیز که آن ترجمه‌ها گویا و دقیق نبوده به ترجمه جدید مبادرت ورزیده و تمام اسناد و گزارش‌ها را که در بایگانی وزارت خارجه انگلیس نگهداری می‌شده در پایان کتاب به ترتیب شماره‌گذاری پرونده سید در آن وزارتخانه، ضمیمه کرده‌اند. البته «شماره به این نکته ضروری است که ترجمه و نشر این اسناد و گزارش‌ها، برای روشن شدن دیدگاه‌های سرفرا بریتانیا، در بلاد مختلف در رابطه با فعالیت‌های سید، و آشنایی با نوع برخورد آنها با مسائل جهان اسلام، حائز اهمیت است. اما نشر آنها به مفهوم پذیرفتن همه نظریات و دیدگاه‌های «گزارش دهندگان انگلیسی به مقامات وزارتخارجه انگلستان» نیست...» (ص ۸)

مجموعه اسناد و گزارش‌های مورد اشاره در یازده قسمت به شرح زیر تنظیم شده است: ۱- مقدمه؛ ۲- گزارش سفارت انگلیس راجع به آغاز فعالیت سید در مصر؛ ۳- فعالیت‌های سید در فرانسه؛ ۴- گفت و گوی راندولف با سید؛ ۵- دیدار سید با دروموندولف؛ ۶- اقدامات سید در مسکو و پترزبورگ؛ ۷- دستگیری و تبعید سید از ایران؛ ۸- سید و امتیاز تنباکو؛ ۹- درخواست ناصرالدین شاه از انگلیس؛ ۱۰- رفورم اسلام (مصاحبه سید با آرتور - آرنولد/ مبارزه با استبداد در میان شیعیان)؛ ۱۱- شاه خواستار زندان یا تبعید سید می‌شود.

ترجمه گزیده‌ای از اسناد وزارت خارجه
 انگلیس درباره سید جمال‌الدین، به
 کوشش سید هادی خسروشاهی،
 انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران،
 ۱۳۶۴، ۴۴۷ ص.

↓

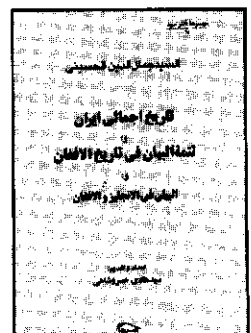
سید جمال‌الدین حسینی (اسدآبادی):
مجموعه رسائل و مقالات، به کوشش سید
هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق،
چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۲۸ ص، نمونه
اسناد.

۲۵- سید جمال‌الدین حسینی (اسدآبادی): مجموعه رسائل و مقالات، به کوشش سید هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۲۸ ص، نمونه اسناد.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، مقدمه کوشنده (ص ۸- ۵)، متن کتاب (ص ۳۱۹- ۱۱)، تصاویر اسناد و روی جلد برخی کتب سیدجمال. (ص ۳۲۰- ۳۲۸).

توضیح: کتاب حاضر کاملترین متن از مقالات و رساله‌های سیدجمال‌الدین اسدآبادی به زبان فارسی است که به تناسب اوضاع و نیاز خاص جوامع اسلامی، در زمان‌ها و مکان‌های مختلف - از جمله هند، افغانستان، ایران، ترکیه و فرانسه - آنها را به رشته تحریر درآورده است. بخشی از این مقالات برای نخستین بار و در سال ۱۸۸۲ میلادی [ق ۱۲۹۹] در کلکته و در ۵۸ صفحه به طریق طبع سنگی تحت عنوان مقالات جمالیه چاپ شده است. چاپ دوم این اثر در سال ۱۳۱۲ شمسی در تهران و با مقدمه مرحوم صفات الله جمالی انتشار یافته است. در چاپ حاضر علاوه بر نسخه‌های چاپی و خطی از دیگر رسائل و مقالات سید [که تاکنون انتشار نیافته] نیز استفاده شده است. از جمله قصه‌های استاد که شامل چهار قصه است و نیز رساله «انشاءالله و ماشاءالله که بخشی از آن، شامل بیانات سید است و همچنین مقاله‌ای ترجمه شده تحت عنوان فلسفه تربیت. (ص ۷ و ۶) در مجموع کتاب حاضر حاوی ۱۰ رساله و مقاله به شرح زیر است: ۱- رساله نیچریه (ص ۶۳- ۱۲)؛ ۲- رساله اکهودیان یا رفتار و اخلاق نیچریان (ص ۹۱- ۶۷)؛ ۳- درباره دین و فلسفه (ص ۱۱۷- ۹۵)؛ ۴- مسائلی درباره تعلیم و تربیت (ص ۱۳۸- ۱۲۱)؛ ۵- سعادت و انسان (ص ۱۶۴- ۱۴۱)؛ ۶- رساله طفل رضیع یا انسان بیمار (ص ۱۸۶- ۱۶۷)؛ ۷- رساله تفسیر مفسر (ص ۲۰۳- ۱۸۹)؛ ۸- مقالات کوتاه (ص ۲۲۱- ۲۰۷)؛ ۹- فلسفه وحدت جنسیت و حقیقت اتحاد لغت، انشاءالله و ماشاءالله (ص ۲۵۱- ۲۲۵)؛ ۱۰- قصه‌های استاد (ص ۳۱۹- ۲۵۵).

۲۶- سیدجمال‌الدین حسینی (اسدآبادی): تاریخ اجمالی ایران و تتمه البیان فی تاریخ الافغان و البیان فی الانجلیز و الافغان، اعداد و تقویم: سید هادی خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۴۷ ص.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، مقدمه کوشنده (ص ۱۰- ۷)، تصویر نسخه خطی تتمه‌البیان، مقدمه در چگونگی تقریر تاریخ ایران به قلم فرصت‌الدوله شیرازی (ص ۳۶- ۱۷)، متن کتاب (ص ۲۱۵- ۳۹)، فهرست اعلام (ص ۲۴۷- ۲۱۷).
توضیح: اغلب معاصران سید جمال‌الدین اسدآبادی به وسعت دانش وی در تاریخ به‌ویژه در تاریخ «ملل و نحل» اشاره داشته‌اند. از جمله سیدحسن تقی‌زاده در مجله کاوه به «وسعت اطلاعات تاریخی» وی اشاراتی داشته است. سید جمال در زمانی که در سال ۱۳۰۳ ق. مدتی در بوشهر توقف داشته، برای مخاطبان خود اغلب از تاریخ سخن می‌گفته و عمدتاً نیز از ماهیت استبداد و مضار و زیان‌های آن بحث می‌کرده است. همین امر بحث و گفت‌وگو پیرامون تاریخ ایران را باعث می‌شده است. فرصت‌الدوله در ایام توقف سید در بوشهر از فرصت استفاده کرده و باب گفت‌وگو با وی را گشوده و بیانات تاریخی سید را تقریر و تحریر کرده و در مقدمه دیوان دبستان الفرصه (چاپ هند، ۱۳۳۳ ق) منتشر ساخته است. این دیوان سپس در تهران نیز منتشر شده است. در این کتاب متن کامل مقدمه فرصت‌الدوله و بیانات اجمالی سید راجع به هر یک از سلسله‌های تاریخ ایران آورده شده است. علاوه بر آن کتاب تتمه‌البیان فی تاریخ الافغان که در سال ۱۳۱۸ ق به صورت کتابی مستقل در مصر چاپ شده است نیز در این کتاب آورده شده است. این کتاب شرح اجمالی تاریخ و احوال افغانی‌ها است. این کتاب در زمان خود سید در مصر به چاپ رسیده است. علاوه بر این دو، تکمله تتمه‌البیان، یعنی البیان فی الانجلیز و الافغان که اول بار در روزنامه مصر در تاریخ اکتبر ۱۸۷۸ [ق ۱۲۹۵] میلادی انتشار یافته و اسباب مناقشات و مباحثات عدیده شده نیز آورده شده است.

۲۷- زنجانی، شیخ ابراهیم: خاطرات شیخ ابراهیم زنجانی (سرگذشت زندگانی من)، به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، انتشارات کویر، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹) ۲۵۳ ص. چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۰، شانزده + ۲۵۳ ص.
کتاب مشتمل بر مقدمه ناشر به چاپ دوم کتاب (ص. یک - شانزده)، متن کتاب (ص ۲۴۶- ۱)، فهرست اعلام (ص ۲۵۳- ۲۴۷).

↓

سیدجمال‌الدین حسینی (اسدآبادی):
تاریخ اجمالی ایران و تتمه البیان فی
تاریخ الافغان و البیان فی الانجلیز و
افغان، اعداد و تقویم: سید هادی
خسروشاهی، انتشارات کلبه شروق، چاپ
اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۴۷ ص.

شیخ ابراهیم زنجانی از علمای معروف و مشهور دوران مشروطیت است، «وی در محاکمه شیخ فضل الله نوری ریاست دادگاه را برعهده داشت...» کتاب خاطرات او منبع بسیار مهم و مستندی است برای شناخت مسائل و موضوعات مختلف، از جمله شناخت روحانیت و وضعیت حوزه‌های علمیه در عتبات، روحیات و علایق دینی توده‌های مردم در ایران و عراق، نحوه آشنایی ایرانیان از جمله زنجانی با افکار و دانش‌های جدید غربیان، فراهم آمدن مقدمات بیداری ایرانیان، نقد باورهای خرافی توده‌های مردم، فراهم آمدن زمینه‌های نهضت مشروطه و آگاهی از جریان‌های مشروطه خواه و...

زنجانی، شیخ ابراهیم: خاطرات شیخ ابراهیم زنجانی (سرگذشت زندگانی من)، به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، انتشارات کویر، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹) ۲۵۳ ص. چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۰، شانزدهم + ۲۵۳ ص.

توضیح: شیخ ابراهیم زنجانی (۱۳۱۳ ش - ۱۲۷۲ ق) از علمای معروف و مشهور دوران مشروطیت است. وی در سال ۱۲۹۶ ق برای تحصیل عازم نجف شد و پس از نه سال در ۱۳۰۵ ق به شهر خود زنجان بازگشت. در آن شهر قبول عام یافت و مصدر خدمات و اصلاحات بسیار واقع شد. از این رو در دوره اول مجلس شورای ملی از طرف زنجان به نمایندگی مجلس انتخاب شد. در دوره دوم از تبریز و در دوره سوم و چهارم از زنجان به مجلس شورای ملی راه یافت. در محکمه شیخ فضل الله نوری ریاست دادگاه را برعهده داشت. وی در کتاب حاضر خاطرات زندگانی خود را از بیست و پنجمین سال زندگی یعنی از ۱۲۹۷ قمری به بعد با نثری ساده و صمیمی به رشته تحریر درآورده است. کتاب در شش فصل تنظیم شده است: فصل اول: [شرح زندگانی از] ۱۲۹۷ تا ۱۳۰۵، فصل دوم: [شرح زندگانی از] ۱۳۰۵ تا ۱۳۱۲، فصل سوم: [شرح زندگانی از] ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰، فصل چهارم: [شرح زندگانی از] ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۸ ق. فصل پنجم: مختصری از اساس تاریخ جهان، فصل ششم: اندکی از تاریخ ایران.

کتاب حاضر منبع بسیار مهم و مستندی است برای شناخت مسائل و موضوعات مختلف از جمله شناخت روحانیت و وضعیت حوزه‌های علمیه در عتبات، روحیات و علایق دینی توده‌های مردم در ایران و عراق، نحوه آشنایی ایرانیان از جمله زنجانی با افکار دانش‌های جدید غربیان، فراهم آمدن مقدمات بیداری ایرانیان، نقد باورهای خرافی توده‌های مردم، فراهم آمدن زمینه‌های نهضت مشروطه و آگاهی از جریان‌های مشروطه خواه و...

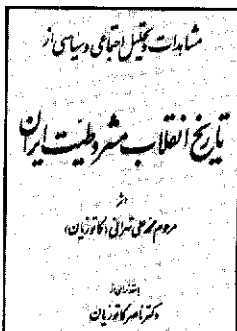
۲۸- کاتوزیان تهرانی، محمدعلی: مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، با مقدمه‌ای از ناصر کاتوزیان، شرکت سهامی انتشار، (تهران، ۱۳۷۹)، ۱۱۲۵ ص. مصور. کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۵ - ۱۸) مقدمه از ناصر کاتوزیان (ص ۲۴ - ۱۹)، متن کتاب (ص ۱۰۴۹ - ۲۵) فهرست‌های راهنما (ص ۱۱۲۵ - ۱۰۵۳)

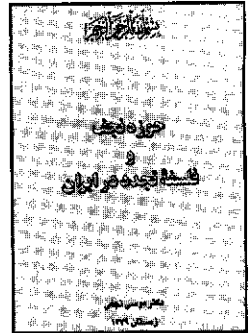
توضیح: شیخ محمدعلی تهرانی (۱۳۱۵ - ۱۲۵۴/۱۲۵۱ ش) که بعدها واژه کاتوزیان (= پارسایان) را برای نام خانوادگی خود و خاندانش برگزید، در تهران و در خانواده‌ای روحانی دیده به جهان گشود. پدرش شیخ محمدحسین تهرانی از روحانیان بنام و مورد احترام و عمویش حاج ملا محمدجعفر از مجتهدان پرآوازه و بانفوذ تهران در عهد ناصری بود. وی دوران کودکی و نوجوانی را در عصر ناصرالدین شاه گذراند. در مدرسه معروف مروی به طلبگی پرداخت. و در عهد مظفرالدین شاه به جرگه روشنفکران پیوست. او از جمله مؤسسان اتحادیه طلاب بود و ملک‌المکلمین را برای ایراد خطابه به اتحادیه دعوت کرد. وی از جمله مؤسسين کتابخانه ملی نیز بود. یعنی در زمره کسانی که بنا به نظر ادوارد براون در پیدایش انقلاب مشروطیت نقش بارزی داشتند. او در تمام دوران انقلاب همراه و همگام مشروطه‌خواهان بود از این رو در بسیاری از حوادث مشروطه از نزدیک حضور داشته است (بعد از مشروطه نیز به نمایندگی مجلس اول و پنجم انتخاب شد) همچنین با سران مشروطه و حتی مخالفان انقلاب حشر و نشر داشته است. از این رو نوشته‌های او درباره مشروطه هر چند با تأخیر به ثبت آنها همت گماشته از درجه اعتبار زیادی برخوردار است. مؤلف یادداشت‌های تاریخ انقلاب مشروطیت را در سالهای ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵ شمسی نگاشته است. وی علت تأخیر در نوشتن مشاهدات خود را چنین توضیح می‌دهد: «دیر به خیال جمع‌آوری حوادث دوره انقلاب مشروطه ایران افتادم چه معاهده ۱۹۰۷ که معروف به قرارداد روس و انگلیس است چنان مرا مأیوس از ایران و ایرانی و استقلال ایران نمود و دچار بهت و حیرت گردیدم که خاطرات ایام گذشته از حافظه و ذاکرام به در رفت. ولی اکنون که آب رفته به جوی باز آمده و فراغتی دست داده است، مصمم شدم که حوادثی را که خود به رأی‌العین مشاهده نموده یا از دوستان صدیقم شنیدم و یا در روزنامه‌جات مشاهده کردم که قرین صواب بود تا تاریخ (۳ خوت [آسفند] ۱۲۹۹) به رشته تحریر درآورم...» (ص ۲۵).

مطالب کتاب در سه قسمت تنظیم شده است: کتاب اول: از تاریخ شانزده ساله ناصرالدین شاه (ص ۲۲۳ - ۲۹)، کتاب دوم: مشروطیت و قانون اساسی (ص ۷۵۹ - ۳۲۷)، کتاب سوم (متمم): تجدید مشروطیت و تاریخ اجمالی از اوضاع ایران (ص ۱۰۴۹ - ۷۵۳).

کاتوزیان تهرانی، محمدعلی: مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، با مقدمه‌ای از ناصر کاتوزیان، شرکت سهامی انتشار، (تهران، ۱۳۷۹)، ۱۱۲۵ ص. مصور.

۲۹- نجفی، موسی: حوزه نجف و فلسفه تجدد در ایران، مؤسسه تاریخ معاصر و...، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۸۴۰ ص. کتاب مشتمل است بر دو دفتر: عنوان دفتر اول که تألیف است، چنین می‌باشد: تحول تاریخی - اندیشه سیاسی (ص ۲۱۷ - ۱۵)؛ در دفتر دوم که به کوشش مؤلف فراهم آمده متن شماره‌هایی از سه مجله فارسی زبان «الغری»، «درةالتجف»، «نجف» درج شده است.

نجفی، موسی؛ حوزه نجف و فلسفه تجدد در ایران، مؤسسه تاریخ معاصر و... چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۸۴۰ ص.

(ص ۷۷۹ - ۲۴۹).

توضیح: دفتر اول که تألیف است در حوزه کار این کتابشناسی نیست، اما بخش اعظم کتاب که به کوشش مؤلف فراهم آمده، در واقع متن تعدادی از شماره‌های سه مجله فارسی زبان پیشگفته است که در فاصله سالهای ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۰ قمری یعنی در سه سال اول مشروطیت دوم در شهر مقدس نجف منتشر می‌شده است. این سه مجله و به تعبیری رساله در سال‌های یاد شده در شهر نجف که مرکز مشروطه‌خواهان بوده، انتشار می‌یافته است. از این جهت برای آگاهی از افکار و اندیشه‌های علما و مراجع بزرگ دین همچون آخوند خراسانی در دفاع از مشروطه بسیار حائز اهمیت است. به ویژه آن که گفته شده این مجلات تحت حمایت مستقیم مالی و سیاسی آخوند خراسانی قرار داشته‌اند. این سه مجله در هر شماره، مطالب متنوع و گوناگونی را درج می‌کردند (بنگرید به فهرست تفصیلی آنها از ۲۲۱ تا ۲۴۸) با این حال بیشتر برای آگاهی از انعکاس نهضت مشروطه ایران در عتبات و به‌ویژه نجف، و واکنش علما و مراجع نسبت به مشروطه و نیز آگاهی از نوع برخورد حوزه‌های دینی با فرهنگ و تمدن و اندیشه‌های جدید غربی از هر جهت دارای اهمیت‌اند. محض مثال در مجله «الغری» که از آن فقط یک شماره در سال ۱۳۲۸ قمری انتشار یافت و بعد از توقیف آن «دره‌التجف» منتشر شد، به مباحثی از این دست برمی‌خوریم: مقاله در ضرورت نفی استبداد سلطنتی و بحث تدین و تمدن، در ضرورت آئین شهری و مدنی زندگی کردن، در معنای تدین و نسبت آن با تمدن، نقدی بر حریت مطلقه و لاقیدی محض مشروطه‌خواهان ایران، اخذ تمدن بر طبق اصول دینی، انتقاد از تمدن بدون تدین و تقلید از فرنگیان، لایحه ارشادیه تبریکه آیت‌الله آخوند ملا محمدکاظم خراسانی و... مشخصات و سنوات انتشار مجلات سه گانه یاد شده بدین شرح است:

۱ - «الغری» که تنها یک شماره از آن در سال ۱۳۲۸ قمری انتشار یافت و بعد از آن توقیف شد. (ص ۱۳۷). این شماره از صفحه ۲۴۹ تا ۲۶۵ کتاب را دربر می‌گیرد و در پایان این شماره متن کامل رساله لئالی المربوطه فی وجوب المشروطه اثر آیت‌الله شیخ محمد اسماعیل محلاتی درج شده است. (ص ۲۷۹ - ۲۶۶).

۲ - «دره‌التجف» که هشت جزء (شماره) از آن در سال ۱۳۲۸ قمری (از ۲۰ ربیع الاول تا ذیقعد) انتشار یافت. (ص ۴۶۴ - ۲۸۱). در پایان جزء اول متن کامل رساله «ارشاد العباد الی عمارة البلاد» اثر آیت‌الله شیخ محمد اسماعیل محلاتی درج شده است. (ص ۳۰۸ - ۲۹۷).

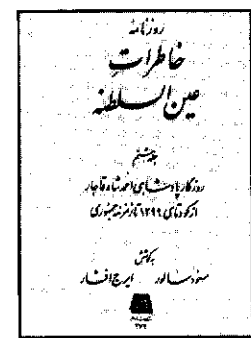
۳ - «تجف» متن این مجله بیشترین صفحات دفتر دوم کتاب را به خود اختصاص داده است. (ص ۷۷۹ - ۴۶۵) بدین علت که در سه سال پیاپی از ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۰ قمری انتشار می‌یافته و در مجموع ۲۹ شماره از آن در این کتاب منتشر شده است. بدین ترتیب. سال اول (از دوم جمادی الاول تا ۱۹ ذیحجه ۱۳۲۸ ق.) ۱۷ شماره (شماره‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶) و سال دوم ۱۳۲۹ از سوم محرم تا نهم صفر شماره‌های ۲۷ و ۳۲.

سال دوم (از دهم رجب تا ۱۵ ذیحجه ۱۳۲۹ ق.) ۹ شماره (شماره‌های ۱۱، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۹) سال سوم (از ۲۰ جمادی‌الثانی تا ۲۴ شعبان ۱۳۳۰ ق.) ۳ شماره (شماره‌های ۲، ۴، ۹). هر چند همه شماره‌های دو مجله «دره‌التجف» و «تجف» در این کتاب نیامده اما همین شماره‌های منتشر شده قدم مهمی است برای شناخت تاریخ ایران در دوره دوم مشروطه از منظر علماء و اهل قلم ساکن نجف در فاصله سالهای ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۰ قمری.

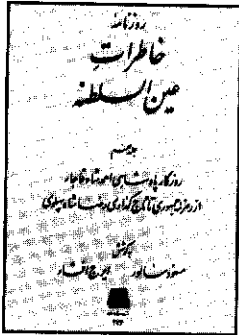
۴ - سالور، قهرمان میرزا (عین السلطنه): روزنامه خاطرات عین السلطنه، جلد هشتم: روزگار پادشاهی احمدشاه قاجار (از کودتای ۱۲۹۹ تا زمزمه جمهوری)، به کوشش ایرج افشار، مسعود سالور، اساطیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، هفده، + [از صفحه ۵۸۸۷ تا] ۶۷۲۰. مصور.

کتاب مشتمل است بر یادداشت هشتم از استاد افشار (نه - سیزده)، مقدمه از آقای سالور (پانزده - هفده)، متن کتاب (از صفحه ۵۸۸۷ تا ۶۷۲۰).

توضیح: جلد هشتم روزنامه خاطرات عین السلطنه شامل وقایع و حوادث مملکتی و جهانی و احوال شخصی از تاریخ ۱۰ رجب ۱۳۳۹ الی ۱۷ رجب ۱۳۴۲ (۳۰ اسفند ۱۲۹۹ تا ۴ اسفند ۱۳۰۲) است. این دوره دو ساله که آغازش کودتای ۱۲۹۹ و پایانش ظهور زمزمه جمهوری (اوائل اسفند ۱۳۰۲) است، در واقع پراشوب‌ترین و پرغوغراترین ادوار سلطنت احمدشاه قاجار به حساب می‌آید. این جلد حاوی اطلاعات

سالور، قهرمان میرزا (عین السلطنه): روزنامه خاطرات عین السلطنه، جلد هشتم: روزگار پادشاهی احمدشاه قاجار (از کودتای ۱۲۹۹ تا زمزمه جمهوری)، به کوشش ایرج افشار، مسعود سالور، اساطیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، هفده، + [از صفحه ۵۸۸۷ تا] ۶۷۲۰. مصور.

سالور، قهرمان میرزا (عین السلطنه):
روزنامه خاطرات عین السلطنه، جلد نهم:
روزگار پادشاهی احمدشاه قاجار (از زمزمه
جمهوری تا تاج گذاری رضا شاه پهلوی)،
به کوشش ایرج افشار، مسعود سالور،
اساطیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، بیست +
[از صفحه ۶۷۲۱ تا ۷۶۱۸]. مصور.

تازه و ارزشمندی است که در دیگر منابع کمتر قابل دسترسی است. از جمله درباره جهانشاه خان امیر افشار، وقایع جنگل و میرزا کوچک خان، وضعیت زندانیان و دستگیرشدگان بعد از کودتای ۱۲۹۹، و راجع به پیشینه سردار سپه پیش از کودتا. از آنجا که یکی از سرگرمی های عین السلطنه مطالعه روزنامه ها و مطبوعات بوده، در این جلد نیز بریده هایی از جراید و نیز مقالات برگرفته شده از روزنامه ها آورده شده است. اهمیت موارد مذکور بیشتر از آن جهت است که اکنون دسترسی به اصل آن جراید و روزنامه ها اگر ناممکن نباشد، بسیار دشوار است. افزون بر اینها در این مجلد نیز اطلاعات زیادی راجع به رجال محلی وجود دارد. از قبیل سالار منصور، مظفر لشکر، عدل الممالک، رفعت السلطان، امیر نصرت و عده ای دیگر. و گفتنی است که در این جلد نیز به مانند مجلدات سابق موضوع الموت و مشکلات ملکی و زراعی آن لابلای مسائل سیاسی و قضایای مملکتی به دقت مطرح شده است. (ص، دوازده).

۳۱ - سالور، قهرمان میرزا (عین السلطنه): روزنامه خاطرات عین السلطنه، جلد نهم: روزگار پادشاهی احمدشاه قاجار (از زمزمه جمهوری تا تاج گذاری رضا شاه پهلوی)، به کوشش ایرج افشار، مسعود سالور، اساطیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، بیست + [از صفحه ۶۷۲۱ تا ۷۶۱۸]. مصور.

کتاب مشتمل است بر یادداشت نهم از استاد افشار (ص. نه - پانزده)، مقدمه از آقای سالور (ص. شانزده - بیست)، متن کتاب (از صفحه ۶۷۲۱ تا ۷۶۱۸).

توضیح: مجله نهم از روزنامه خاطرات عین السلطنه شامل حوادث و وقایعی است که در طول دو سال (از اسفند ۱۳۰۲ تا اردیبهشت ماه ۱۳۰۵) اتفاق افتاده است. یعنی از زمزمه جمهوری تا تاجگذاری رضاشاه و انقراض قاجاریه. در این جلد اخبار و اطلاعات فراوانی پیرامون قضیه جمهوری خواهی و پیامدهای آن آمده است. حرف ها و بیانیها و نوشته های طرفداران و مخالفان مکرر نقل شده است. عکس بیانیها و اعلامیه ها و اسنادی که در این مجلد درج شده از آن جهت از اهمیت زیادی برخوردار است که در کمتر منابع به سهولت قابل دسترسی است. از دیگر حوادثی که اشارات تفصیلی درباره آنها در کتاب یافت می شود. عبارتتاز: سفر سردار سپه به قم و انصراف از جمهوری، قهر و استعفا از ریاست دولت، قتل عشقی که مخالف جمهوری بود، قضایای امتیاز نفت شمال و قتل امیر کسول، استیضاح مدرس، حرکت سردار سپه به خوزستان برای سرکوب شیخ خزعل، جشن آوردن تمثال حضرت امیر (ع)، قحطی نان، تغییر سلطنت ... (ص. پانزده).

۳۲ - منتظم الدوله، محمد: خاطرات منتظم الدوله (دبیر اسرار)، به کوشش محمود رنجبر فخری، جمال ترابی طباطبایی، نشر سرخاب، چاپ اول، تبریز، ۱۳۷۹، سیزده + ۲۶۱ ص. مصور.

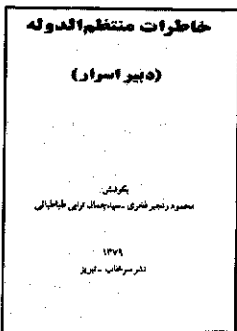
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، پیشگفتار کوشنده (یازده - سیزده)، متن کتاب (ص ۱-۲۴۲)، فهرست اعلام (ص ۲۶۱-۲۴۵).

توضیح: منتظم الدوله در سال ۱۲۹۳ قمری [۱۲۵۵ ش] در تبریز تولد یافت و در بهمن ماه ۱۳۳۱ شمسی در تهران در گذشت. وی نخستین کار دیوانی خود را از دوره پیشکاری عین الدوله در آذربایجان در سال ۱۳۱۳ قمری آغاز و با سمت فرماندار قزوین در دهه ۱۳۲۰ شمسی در اوایل حکومت محمدرضا پهلوی به پایان رسانده است. (ص. دوازده)

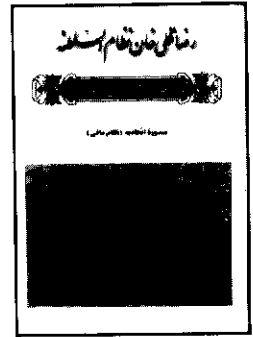
خاطرات منتظم الدوله تقریباً از قتل ناصرالدین شاه شروع و تا سال ۱۳۱۸ شمسی ادامه می یابد. متن خاطرات با این که چندان مفصل و حجیم نیست ولی اطلاعات جسته گریخته و پراکنده ای در لابلای سطور آن می توان یافت که بعضاً در روشن شدن پاره ای از مسائل و موضوعات تاریخ دوره معاصر می تواند مفید باشد.

۳۳ - رضا قلی خان نظام السلطنه: صورت جلسات هیأت دولت مهاجرت، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، کتاب سیامک و نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۹۰ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۱۴-۵)، متن کتاب (ص ۱۷-۳۶۲)، فهرست اعلام و چند تصویر از صفحات دستنویس کتابچه صورت جلسات. (ص ۳۶۵-۳۹۰).

منتظم الدوله، محمد: خاطرات منتظم الدوله (دبیر اسرار)، به کوشش محمود رنجبر فخری، جمال ترابی طباطبایی، نشر سرخاب، چاپ اول، تبریز، ۱۳۷۹، سیزده + ۲۶۱ ص. مصور.

رضا قلی خان نظام السلطنه: صورت جلسات هیأت دولت مهاجرت، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، کتاب سیامک و نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۹۰ ص، مصور.

توضیح: کتاب حاضر جلد دوم از مجموعه سه جلدی «رضا قلی خان نظام السلطنه» است. (جلد اول: زندگی سیاسی؛ جلد دوم: کتاب حاضر؛ جلد سوم: مکاتبات و مراسلات ۱۳۳۴-۱۳۳۲ ق.). مجلد حاضر حاوی متن کامل گزارش‌های جلسات هیأت دولت موقت در کرمانشاه است که به قلم ادیب‌السلطنه [حسین سمیعی] نوشته شده و برای اولین بار منتشر می‌گردد. از این گزارش‌ها چنین برمی‌آید که نوشتن صورت جلسات دولت موقت مهاجرین در قصر شیرین آغاز شد و پس از خروج اول از ایران همچنان ادامه داشت، تا در ۲۱ رمضان ۱۳۳۴ در کاظمین پایان یافت و در آن هنگام، در کل ۵۰ جلسه تشکیل شده بود. صورت مذاکرات را به رضاقلی خان سپرده بودند که در میان موازیت او، چیزی از آنها باقی نمانده است. (ج ۱، ص ۳۹، ج ۲، ص ۱۷).

بعد از مراجعت مهاجرین به ایران، بار دیگر در کَرند از شوال ۱۳۳۵ نوشتن صورتجلسات هیأت دولت شروع شد و در کرمانشاه ادامه یافت. از ۵ شوال ۱۳۳۴ تا ۲۸ ربیع الثانی ۱۳۳۵، ۱۰۸ جلسه تشکیل شد و وقتی مهاجرین برای بار دوم، با عجله کرمانشاه را ترک کردند و به سوی عثمانی شتافتند نگارش صورت جلسات متوقف شد. (ج ۱، ص ۳۹)

در بخش نخست کتاب حاضر متن کامل ۱۰۸ صورت جلسه هیأت دولت مهاجرت آورده شده (ص ۳۴۰-۱۹) و در بخش دوم، گزارش اسناد مالی امور نظامی مهاجرین گنجانده شده است. (ص ۳۶۲-۳۴۳).

انتشار متن صورتجلسات مذکور به جهت آن که تا پیش از این کاملاً ناشناخته مانده و طبعاً در پژوهش‌های عدیده مربوط به قضایای مهاجرت ملیون تاکنون مورد استفاده قرار ننگرفته بود، خود به خود حائز اهمیت فوق‌العاده است. مسلماً در پرتو اطلاعات بکر و تازه‌ای که این صورت جلسات در اختیار می‌گذارند بهتر از پیش می‌توان به جوانب مختلف اقدامات ملیون مهاجر و هیأت دولت مهاجرت پی برد.

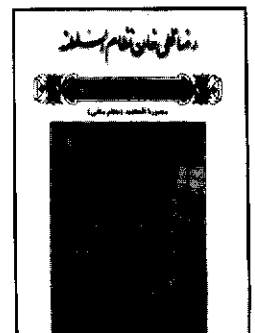
۳۴- رضا قلی خان نظام السلطنه: مکاتبات و مراسلات، ۱۳۳۴-۱۳۳۲ ق.؛ به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، کتاب سیامک و نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۵۶۰ ص، مصور.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۳۰-۹)، دبیاچه به قلم کوشنده (ص ۴۲-۳۳)، متن کتاب (ص ۵۳۴-۴۵)، فهرست راهنما (ص ۵۵۷-۵۳۷).

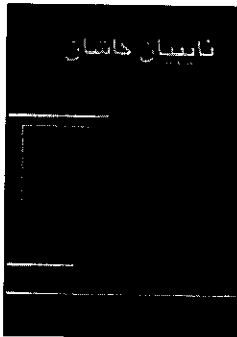
توضیح: کتاب حاضر جلد سوم از مجموعه سه جلدی «رضاقلی خان نظام السلطنه» است (جلد اول: زندگی سیاسی؛ جلد دوم: صورت جلسات هیأت دولت مهاجرت، و جلد سوم - کتاب حاضر - که منتخبی از مکاتبات و مراسلات مربوط به سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۴ است.) بنا به اظهار کوشنده محترم کتاب، اسناد بازمانده از سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳ ق. در مقایسه با سندهایی که از سال ۱۳۳۴ ق. - دوره آغاز مهاجرت - باقی مانده است، از لحاظ مقدار، حجم انبوهی را شامل می‌شود، از این رو ناچار به انتخاب اسناد و مدارکی بوده‌اند که عمدتاً بازگوکننده اوضاع کلی و عمومی غرب ایران، در اثنا مهاجرت، و شناخت موقعیت نظام السلطنه در برابر دولت مرکزی، دولت‌های خارجی، عشایر و سرکرده‌های ایلات و قوای ژاندارمری در محل باشد. (ج ۱، ص ۴۰، ج ۳، ص ۳۴).

تعداد اسناد و محدوده زمانی آنها بدین شرح است: مراسلات سال ۱۳۳۲ ق. شامل ۱۰۲ مورد (ص ۲۵۷-۴۵)، سال ۱۳۳۳ ق.، ۱۲۰ مورد (ص ۲۶۱-۳۶۱)، سال ۱۳۳۴ ق.، ۳۶ مورد (ص ۵۳۴-۴۹۵). همه این مراسلات و مکاتبات از طرف شخصیت‌ها و رجال مختلف خطاب به نظام السلطنه نوشته شده است. البته شمار زیادی از نامه‌ها، به وسیله مغیث السلطنه، پیش‌کار نظام السلطنه در تهران نوشته شده و برای وی ارسال گردیده‌اند. «از مفاد نامه‌های مغیث السلطنه، زد و بندهای سیاسی رجال مقیم مرکز، بی‌اعتباری دولت‌ها، موسمی بودن سیاست‌های حکومت، بی‌اعتمادی، خودخواهی، فساد اخلاقی و بی‌اعتباری مالی مردان سیاست پیشه را در می‌یابیم...» (ج ۳، ص ۳۵).

در مجموع اسناد فراهم آمده در مجلد حاضر حاوی اطلاعات و آگاهی‌های مهم و مفیدی راجع به اوضاع سیاسی و نظامی ایران و به ویژه صفحات غرب کشور در سال‌های آغازین جنگ جهانی اول و نیز زمینه‌های تشکیل هیأت دولت مهاجرت و عملکرد رییس آن - نظام السلطنه مافی - است. افزون بر این‌ها، اسناد حاضر از جهت تاریخ اجتماعی ایران نیز مفید فایده‌اند. چرا که در لابلای آنها می‌توان به «جزئیات تکان‌دهنده‌ای از طرز و طور زندگی روزمره ایرانیان» در اواخر دوران قاجاریه برخورد. (ج ۳، ص ۴۲).

رضا قلی خان نظام السلطنه: مکاتبات و مراسلات، ۱۳۳۴-۱۳۳۲ ق.؛ به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، کتاب سیامک و نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۵۶۰ ص، مصور.

←
نایبان کاشان (براساس اسناد): به کوشش عبدالحسین نوایی و محمد بقایی شیده جینی، انتشارات سازمان اسناد ملی، تهران، ۱۳۷۹، سی + ۵۶۰، مصور.

۳۵. نایبان کاشان (براساس اسناد):^{۱۶} به کوشش عبدالحسین نوایی و محمد بقایی شیده جینی، انتشارات سازمان اسناد ملی، تهران، ۱۳۷۹، سی + ۵۶۰، مصور.

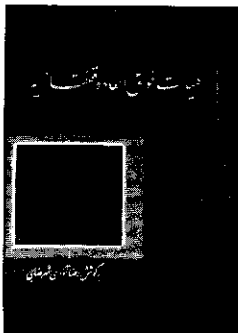
کتاب مشتمل است بر پیشگفتار رییس سازمان اسناد (ص، هفت - هشت)، مقدمه به قلم استاد نوایی (ص، نه - سی)، از صفحه شانزده تا سی به قلم سیدمهدی صدری است تحت عنوان نایب حسین از دید یکی از معمرین کاشان، متن کتاب (ص، ۵۱۸-۱)، گزیده تصاویر و اسناد و فهرست اعلام (۵۶۰-۵۱۹).

توضیح: نایب حسین کاشی (اعلام؛ ۱۲۹۸ ش) به اتفاق فرزندان نه گانه اش که مشهورتر از همه ماشاءالله خان سردار جنگ بود، در اوایل مشروطیت در کاشان دست به شورش زدند. طغیان آنان به تصریح اکثر مآخذ عصری و نیز اقوال پیران بازمانده از آن دوره جنبه ای ضد مردمی داشت. آنان با مشروطه خواهان پیوسته در ستیز بودند و برعکس با مستبدان روابطی حسنه داشتند و با سردستان این گروه در تهران در ارتباط بودند و هدیه برای ایشان می فرستادند. یک بار چون ماشاءالله خان دستگیر شد و در تهران به زندان افتاد به اشاره شخص محمدعلی شاه از بندرها گردید و رویارویی با مشروطه خواهان را از سرگرفت. (علایی: ص ۳۲) علیرغم صراحت اکثر منابع در ضد مردمی و ضد مشروطه بودن شورش نایبان، در سال ۱۳۶۸ دو کتاب در دفاع از آنها انتشار یافت. یکی کتابی منظوم به نام حماسه فتح نامه نایی^{۱۷} اثر طبع منتخب السادات یغمایی - پدر شادروان حبیب یغمایی - و دیگر کتابی ظاهراً تحقیقی که به سفارش آریان پور به نام طغیان نایبان در جریان انقلاب مشروطیت ایران^{۱۸} به قلم محمدرضا خسروی که هر دو به کوشش علی دهباشی منتشر شده است. و اما کتاب حاضر نه تألیف که مجموعه ای از ۶۷۰ سند منتشر نشده ای است که تاکنون در سازمان اسناد ملی (و بخش اندکی در مجلس) نگهداری می شد و اکنون به دقت تنظیم و انتشار یافته است. در حدود نیمی از اسناد (عمدتاً از سند ۳۴۰ به بعد) مربوط است به مکاتبات وارثان نایب حسین در دوره پهلوی اول و دوم برای بازیگری بخشی از اموال و دارایی ها و املاک نایب حسین جهت تأمین حداقل معیشت زندگی و پایان دادن به سال ها فقر و بدبختی خود که خطاب به مقامات دولتی نوشته اند. (ص ۴۹۷) اما اسناد مقدم بر اینها که در نیمه نخست کتاب آورده شده از جهت تاریخی برای روشن شدن جوانب مختلف شورش نایب حسین و پسرش، ماشاءالله خان، و گروه های مسلح تحت فرماندهی آنها حائز اهمیت بسیار است به ویژه این که اسناد عمده تاً مربوط به مقامات و تشکیلات محلی است که خطاب به مراجع دولتی نوشته شده است. محض نمونه در نامه انجمن ولایتی قم خطاب به نیابت سلطنت و ریاست وزرا چنین آمده است: «یک ماه است نایب حسین اطراف شهر و بلوکات قم را تمام کرده و آتش زده با کمال قدرت و جمعیت و توپ حرکت می نماید. دارایی اهالی بلده و بلوک را که در دهات بوده به غارت برده، چیزی از حیوانات و غیره باقی نگذاشته، تمام زن و مرد بلوک در قم و کوهستان فراری هستند و از گرسنگی فریاد می نمایند و دیناری از مالیات وصول نخواهد شد...» (ص ۵۱).

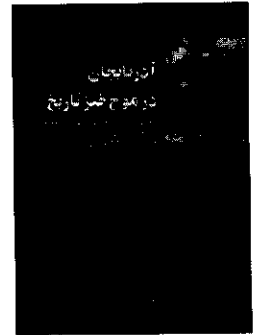
۳۶. هیأت فوق العاده قفقازیه (اسناد مذاکرات و قراردادهای هیأت اعزامی ایران به قفقاز تحت سرپرستی سیدضیاءالدین طباطبایی «۱۳۳۸-۱۳۳۷ ق / ۱۹۲۰-۱۹۱۹»)، به کوشش رضا آذری شهرضایی، انتشارات وزارت خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۳۵۲ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست توصیفی اسناد (ص ۱۷-۳)، پیشگفتار وزیر خارجه (ص ۱۷)، دیباچه دبیر مجموعه: سیدعلی موجانی (ص ۱۹)، مقدمه کوشنده (ص ۲۱-۳۹)، متن بازنویسی شده اسناد (ص ۲۷۷-۴۳)، فهرست اعلام (ص ۲۸۷-۲۷۹)، تصاویری از اسناد (ص ۲۹۱-۳۵۲).

توضیح: بعد از سقوط رژیم تزاری در روسیه (در پی انقلاب اکتبر ۱۹۱۷) «مجلس ماورای قفقاز» - تشکیلاتی که در پی فروپاشی اقتدار روسیه تشکیل شده بود - در برابر خطر پیشروی هر چه گسترده تر نیروی نظامی عثمانی و در عین ناامیدی از کمک روسیه، در ۲۲ آوریل ۱۹۱۸ [۱۲۹۷ ش / ۱۳۳۶ ق] استقلال جمهوری فدرال قفقاز را اعلان کرد. این جمهوری فدرال چند ماه بعد تجزیه شد و از درون آن سه جمهوری مستقل متولد شد: گرجستان، ارمنستان و آذربایجان (۲۲ مه ۱۹۱۸). منطقه ای که «جمهوری آذربایجان» نام گرفت تا پیش از نامگذاری طبق شواهد مسلم تاریخی ایران در مرحله ای آلبانیای قفقاز و در مراحل بعدی آرکان و سپس خان نشین های آن سامان - گنجه، شکی، شیروان، باکو - شهرت داشت و برخلاف منطقه جنوبی خود در این سوی ارس هیچگاه نام آذربایجان نداشت. (ص ۲۲ - برای آگاهی بیشتر رک: آذربایجان در موج خیز تاریخ، به کوشش کاوه بیات، انتشارات شیراز، ۱۳۷۹).

←
هیأت فوق العاده قفقازیه (اسناد مذاکرات و قراردادهای هیأت اعزامی ایران به قفقاز تحت سرپرستی سیدضیاءالدین طباطبایی «۱۳۳۸-۱۳۳۷ ق / ۱۹۲۰-۱۹۱۹»)

آذربایجان در موج خیز تاریخ (نگاهی به مباحث ملیون ایران و جراید باکو در تغییر نام آران به آذربایجان، ۱۲۹۸-۱۲۹۶ شمسی)

هرچند جمهوری تازه تشکیل شده آذربایجان تنها دو سال دوام آورد و در ۲۷ آوریل ۱۹۲۰ [۱۲۹۹ ش / ۱۳۳۸ ق] حکومت باکو به وسیله بلشویک‌ها سقوط کرد، ولی در همین دو سال برای ایران مسائل و مشکلاتی را پدید آورد که موجب رفت و آمد یکی دو هیأت رسمی جهت رفع مشکلات فیما بین شد. نخست هیاتی از آذربایجان برای توسعه مناسبات سیاسی در اواسط جمادی‌الثانی ۱۳۳۷ ق [۱۲۹۸ ش] عازم ایران شد. قراردادی نیز در پی مذاکرات منعقد گردید که به تصویب نهایی نرسید. بعد از مدتی ایران هیاتی ۱۴ نفره به سرپرستی سیدضیاء روانه باکو کرد. ایران از اعزام این هیأت سه هدف اساسی داشت. (ر.ک: ص ۲۵) طرفین مذاکره در نهایت در هفت مسأله به توافق رسیدند: ۱- مسأله ترانزیت، ۲- مسأله کنسولگری، ۳- مسأله روابط پستی، ۴- مسأله کولی پستال، ۵- مسأله گمرکات، ۶- مسأله روابط تلگرافی، ۷- معاهده دوستی، (ص ۲۵)

هنوز دولت ایران بررسی اسناد قراردادهای را به طور کامل به اتمام نرسانده بود که جمهوری آذربایجان با سلطه بلشویک‌ها بر باکو (۲۷ آوریل ۱۹۲۰ [۱۲۹۹ ش / ۱۳۳۸ ق]) به پایان رسید. لذا این قراردادها هیچگاه به تصویب نرسید و مهمتر آن که جمهوری آذربایجان استقلال خود را از دست داد، و جزئی از اتحاد جماهیر شوروی شد. کتاب در مجموع حاوی ۹۸ سند است که نخستین آن به تاریخ ۱۵ ذیحجه ۱۳۳۷ و آخرین آن ۲۱ نور [اردیبهشت] ۱۳۳۸ است.

۳۷- آذربایجان در موج خیز تاریخ (نگاهی به مباحث ملیون ایران و جراید باکو در تغییر نام آران به آذربایجان، ۱۲۹۸-۱۲۹۶ شمسی)، به کوشش کاوه بیات، انتشارات شیرازه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۱۷۲ ص.

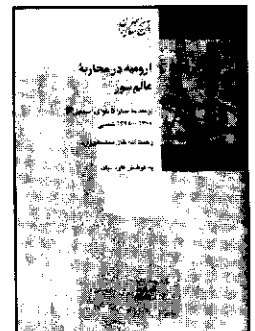
کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (ص ۲۶-۱)، متن کتاب (ص ۱۵۹-۲۷)، فهرست اعلام (ص ۱۷۲-۱۶۱).

توضیح: کتاب حاضر در بردارنده مقالاتی است برگرفته از روزنامه‌های رعد، ایران، نوبهار، ارشاد، زبان آزاد، ستاره ایران، جنگل و مشتمل بر نوشته‌های پاره‌ای از نویسندگان و روزنامه نگاران ایرانی است که در فاصله سال‌های ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ شمسی در رد تغییر نام آران به آذربایجان، به قلم آورده‌اند. «مجال باکو و شیروان و گنجه... که به داغستان و گرجستان در شمال، دریای خزر در شرق، و ارمنستان در غرب محدود می‌گردد و رود ارس نیز در جنوب آن را از آذربایجان جدا می‌کند، در متون تاریخی کهن به «آلبانیای قفقاز» معروف است و بعدها نیز در متون اسلامی از آن به نام «آران» یاد شده است.» (ص ۳۰) یا این همه، بعد از انقلاب روسیه (۱۹۱۷ م) در اثر اوج‌گیری گرایش‌های ناسیونالیستی و استقلال خواهانه و نیز به جهت تحولات پان‌ترکیست‌های عثمانی، احزابی نظیر مساوات، در قفقاز تشکیل شدند که بعد از اعلان استقلال برای نخستین بار منطقه شرق و جنوب قفقاز (آلبانیای قفقاز) را به نام - آذربایجان - خواندند که هیچ‌گاه در طول تاریخ بدان نامیده نشده بود. درست از زمان اطلاق چنین نامی برای منطقه مزبور، ملیون ایرانی در جراید خود به سبب با این تحریف مسلم تاریخی برخاستند تا به مسلمانان آن سوی ارس تفهیم کنند که اطلاق نام آذربایجان اساساً نایجا بوده و می‌تواند در آینده اسباب سوء استفاده برخی عناصر افراطی قرار گیرد.

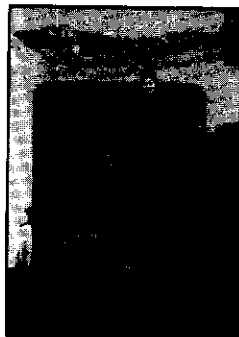
۳۸- معتمدالوزاره، رحمت الله خان (معتمدی، رحمت‌الله): ارومیه در محاربه عالم‌سوز، از مقدمه نصار تابلوی اسمعیل آقا ۱۳۰۰-۱۲۹۸ شمسی؛ به کوشش کاوه بیات، انتشارات شیرازه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، سی + ۵۸۵ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (هفت - سی)، متن کتاب (ص ۵۴۲-۱) موخره، نقشه، تصاویر اشخاص و دو تصویر از اصل یادداشت‌های معتمدالوزاره (ص ۵۵۵-۵۴۳)، فهرست اعلام (ص ۵۸۵-۵۵۷).

توضیح: کتاب حاضر مجموعه‌ای است از یادداشت‌های روزانه رحمت‌الله خان معتمدالوزاره، کفیل کارگزار ارومیه، که خود شخصاً شاهد عینی رخدادها و حوادث جنگ جهانی اول در ارومیه و نواحی اطراف بوده است. از دید کوشنده محترم کتاب، اگرچه در خلال جنگ جهانی اول بخش‌های وسیعی از ایران به صحنه درگیری‌های نظامی تبدیل شد، با این حال از لحاظ عمق مصیبت و میزان تیره‌روزی آنچه در این ایام بر ارومیه و پیرامون آن گذشت با هیچ یک از تحولات مشابه جاری در دیگر نقاط کشور قابل مقایسه نیست. (ص. سیزده) مجموعه یادداشت‌های معتمدالوزاره که در اصل در دو دفترچه مستقل بوده، در کتاب حاضر بنا بر سیر حوادث در چهار بخش مجزا تقسیم و به ترتیب تحت عناوین «مقدمه نصارا» (جمادی الاول تا شوال ۱۳۳۶ ق / ۱۲۹۷ ش)، «استیلائی عثمانی» (شعبان ۱۳۳۶ تا

معتمدالوزاره، رحمت الله خان (معتمدی، رحمت‌الله): ارومیه در محاربه عالم‌سوز، از مقدمه نصار تابلوی اسمعیل آقا ۱۳۰۰-۱۲۹۸ شمسی

منظومه هزیر سلطان از لحاظ تاریخی بر آگاهی ما نسبت به واقعه ستیز و نبرد
امیر مؤید سوادکوهی با قشون رضاخان می‌افزاید و به ویژه بازتاب آن را در ادبیات
محلی و فرهنگ و ادب عامیانه (= فولکلور) به خوبی نشان می‌دهد

منظومه هزیر سلطان (همراه با گزارش و اسناد نبرد سوادکوه ۱۲۹۸ و ۱۳۰۰ شمسی)، به کوشش زین‌العابدین درگاهی، نشر رسانش، تهران، ۱۳۷۹، ۱۶۰ ص، مصور، عکس.

شعبان ۱۳۳۷): «تفاهق داخلی» (شعبان ۱۳۳۷ ق / ۱۲۹۸ ش تا ربیع‌الثانی ۱۳۳۹ ق / ۱۳۰۰ ش): «بلوای اسمعیل آقا» (شعبان ۱۳۳۹ تا جمادی‌الاول ۱۳۴۰ ق / ۱۳۰۰ ش): تنظیم شده است.

اگرچه در خصوص حوادث و وقایع مناطق شمال غربی کشور در دوران جنگ جهانی اول منابع ایرانی و خارجی متعددی تاکنون انتشار یافته است، با این حال اثر حاضر روایتی است مستند و اصيل از حوادث و رویدادهای ارومیه و مناطق اطراف در سالهای پایانی جنگ جهانی اول و یکی دو سال بعد از آن، از این رو کتاب حاضر منبع مهم و دست اولی است برای آگاهی از اثرات و پیامدهای جنگ جهانی و مداخلات دولت‌های بیگانه به ویژه در مناطق شمال غربی کشور، همچنین برای آگاهی از فعالیت‌های مسیون‌های مسیحی اعم از اروپایی و آمریکایی و نیز نحوه آوارگی و مصیبت‌های اتباع مسیحی عثمانی.

گفتنی است که اصل یادداشت‌های معتمدالوزاره در اختیار سرکار خانم شهرزاد ویژه، نوه دختری معتمدالوزاره، بوده که در اختیار استاد بیات قرار داده‌اند. (ص، یازده)

۳۹. منظومه هزیر سلطان (همراه با گزارش و اسناد نبرد سوادکوه ۱۲۹۸ و ۱۳۰۰ شمسی)، به کوشش زین‌العابدین درگاهی، نشر رسانش، تهران، ۱۳۷۹، ۱۶۰ ص، مصور، عکس.

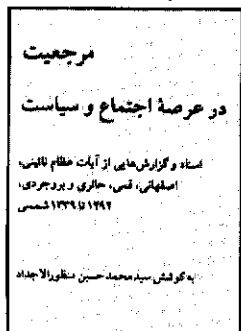
کتاب مشتمل بر پیشگفتار (ص ۹-۱۰) و چهار فصل؛ فصل اول: گزارش نبرد سوادکوه (۳۸-۱۳)، فصل دوم: منظومه هزیر سلطان (ص ۹۳-۴۱)، فصل سوم: اسناد و مکاتبات (ص ۱۳۸-۹۶)، فصل چهارم: شرح جای‌ها و واژگان (ص ۱۵۲-۱۴۱) و در آخر کتابنامه و تصاویر متعددی از رجال آورده شده است. (ص ۱۵۹-۱۵۲)

توضیح: منظومه هزیر سلطان در دو رویداد تاریخی نبردهای سوادکوه (۱۲۹۸ و ۱۳۰۰ شمسی) و ستیز امیر مؤید سوادکوهی و هزیر سلطان (فرزند امیر مؤید) با نظامیان رضا خان در نخستین روزهای به قدرت رسیدن وی ریشه دارد. مؤلف در فصل نخست تلاش کرده است تا با استناد به منابع و اسناد مربوطه گزارشی فشرده و گویا از رخداد‌های نبرد سوادکوه (نبرد اول و دوم و پس از نبرد) ارائه کند. مؤلف در فصل دوم متن منظومه را همراه با آوانگاری و ترجمه آن آورده است. منظومه هزیر سلطان یا به روایت مجلی «هوجیر سلطون» روایت حماسی و ساخته و پرداخته اذهان عامه مردم است و ریشه در نبرد مزبور دارد. این سروده بلند به همت کوشنده کتاب در طی دو سال (۷۱ تا ۷۳) با استناد به هفت روایت جمع‌آوری و تدوین و تنظیم شده است. روایاتی که این منظومه را روایت کرده‌اند از مناطق مختلف سوادکوه بوده‌اند. جوان‌ترین آنها سی سال و مسن‌ترین آنها بیش از هشتاد سال سن داشته است. مشخصات هر هفت راوی ذکر شده است. (ص ۴۲)

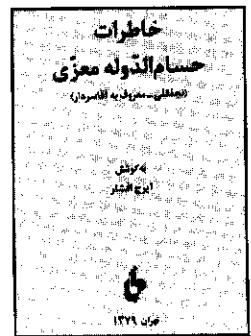
کوشنده محترم در فصل سوم کتاب تعداد ۵۰ فقره از اسناد و مکاتبات نبرد سوادکوه و مسایل مربوط به آن را به نقل از چند منبع مختلف آورده است. گفتنی است که پیش از این، مجموعه مفصلی از «اسناد امیر مؤید سوادکوهی» به همت آقای محمدرکمان تحت همین عنوان جمع‌آوری و در قالب یک کتاب در سال ۱۳۷۸ انتشار یافته است. تعداد ۱۲ مورد از اسناد کتاب حاضر برگرفته از کتاب یادشده است. (ص ۹۶)

در فصل چهارم برای هر یک از اسامی مورد اشاره در متن منظومه توضیح گویا و ضروری آورده شده که موقعیت جغرافیایی این امکان را به خوبی روشن می‌سازد، همچنین در ادامه معادل هر یک از واژه‌های مازندرانی به کار رفته در متن منظومه نیز آورده شده است. محض نمونه: دیم = dim = رخسار، چهره، گونه. (ص ۱۵۱).

کتاب حاضر در مجموع از جهات تاریخی و ادبی حائز اهمیت است. از لحاظ تاریخی بر آگاهی ما نسبت به واقعه ستیز و نبرد امیر مؤید سوادکوهی با قشون رضاخان که در سال‌های ۱۲۹۸ و ۱۳۰۰ شمسی اتفاق افتاده می‌افزاید و به ویژه بازتاب آن را در ادبیات محلی و فرهنگ و ادب عامیانه (= فولکلور) به خوبی نشان می‌دهد. از این رو همت مؤلف و کوشنده کتاب در جمع و تدوین این سروده بلند و ثبت آن به ویژه از جهت خدمت به تاریخ و ادب خطه مازندران ستودنی و قابل تقدیر است.

مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست: اسناد و گزارش‌هایی از آیات عظام نائینی، اصفهانی، قمی، حائری و بروجردی، ۱۳۹۲ تا شمسی ۱۳۳۹

معزی، نجفقلی: خاطرات حسام الدوله معزی (نجفقلی معروف به آقا سردار)، به کوشش ایرج افشار، انتشارات ثریا (تهران، ۱۳۷۹)، ۳۲۰ ص. مصور.

۴۰- مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست: اسناد و گزارش‌هایی از آیات عظام نائینی، اصفهانی، قمی، حائری و بروجردی، ۱۳۹۲ تا ۱۳۳۹ شمسی. به کوشش سیدمحمدحسین منظورالاجداد، انتشارات شیرازه، چاپ اول (تهران، ۱۳۷۹) بیست و چهار + ۵۴۷ ص. کتاب مشتمل است بر فهرست موضوعی اسناد (هفت - بیست و دو)، یادداشت دبیر مجموعه، کاوه بیات، (بیست و سه - بیست و چهار)، مقدمه کوشنده (ص ۱۳-۱)، متن کتاب (۱۵۰۵-۵) گزیده تصاویر اسناد و فهرست‌های راهنما (ص ۵۴۷-۵۰۶).

توضیح: کتاب حاضر مجموعه‌ای است از اسناد پنج تن از مراجع عظام تقلید: حضرات آیات عظام میرزا محمدحسین نائینی، سیدابوالحسن اصفهانی، حاج آقا حسین قمی، حاج شیخ عبدالکریم حائری و حاج آقا حسین بروجردی. بیشتر اسناد کتاب برگرفته از اسناد نخست وزیری، موجود در سازمان اسناد ملی ایران است. افزون بر آن از اسناد مرکز اسناد ریاست جمهوری و مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر نیز بهره گرفته شده است. (ص ۱۲)

اسناد گردآوری شده در این مجموعه از لحاظ زمانی مربوط است به فاصله سالهای ۱۲۹۲ تا ۱۳۳۹ شمسی، یعنی یک دوره ۴۷ ساله که در آن مرجعیت شیعه از یک دهه بعد از مشروطیت و نیز در دوره رضا شاه و محمدرضا شاه (تا قیام ۱۵ خرداد ۴۲) خود را از درگیر شدن در سیاست و مداخله در امور دولت کنار کشید و به تحکیم و تقویت خود و بازسازی حوزه علمیه پرداخت. از این رو اسناد این مجموعه برای مطالعه و شناخت رابطه مراجع و علما با دولت در دوران فترت فعالیت سیاسی مرجعیت. یعنی دوره میانی مشروطه و قیام ۱۵ خرداد ۴۲ بسیار حائز اهمیت است. کوشنده محترم علاوه بر گردآوری و تنظیم اسناد، در دیباچه کتاب به طور گذرا یادآور نکات عمده‌ای در خصوص مرجعیت شیعه در طول یک دوره هفتاد ساله، شده‌اند. همچنین پیش از درج اسناد مربوط به هریک از مراجع یاد شده اقدام به درج زندگینامه آنان نموده‌اند.

۴۱- معزی، نجفقلی: خاطرات حسام الدوله معزی (نجفقلی معروف به آقا سردار)، به کوشش ایرج افشار، انتشارات ثریا (تهران، ۱۳۷۹)، ۳۲۰ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر یادداشت استاد ایرج افشار (ص ۵-۶)، سخنی چند از فرزند نویسنده (ص ۹-۱۰)، نجفقلی میرزا حسام الدوله معزی به قلم احمد اقتداری (ص ۱۱-۱۳) نجفقلی میرزای معزی به قلم استاد افشار (ص ۱۸-۱۵)، متن کتاب (ص ۲۶۷-۱۹)، پیوست اول؛ نامه‌های نصرت‌الله میرزا امیر اعظم (ص ۲۹۰-۲۷۱)، پیوست دوم: شجره خاندان بهرام میرزا معزالدوله (ص ۲۹۵-۲۹۱)، پیوست سوم: تصاویر اشخاص، (ص ۳۰۸-۳۰۰)، فهرست اعلام (ص ۳۲۰-۳۰۹).

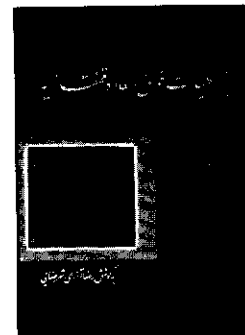
توضیح: نجفقلی میرزا معزی (۱۲۵۹-۱۲۶۱ ش) از نوادگان عباس میرزا نایب‌السلطنه بود که در ۱۳۰۳ قمری در نجف متولد شد. وی تحصیلات خود را در بیروت آغاز کرد. پس از آن به فرانسه رفت و مدتی هم به انگلستان سفر کرد. وی به سه زبان عربی، فرانسه و انگلیسی مسلط بود. پس از بازگشت به ایران به خدمت وزارت مالیه درآمد و با سمت معاون مالیه فارس به شیراز رفت (۱۳۲۷ ق) بعد از پنج سال به ریاست مالیه ولایات ثلاث و لرستان منصوب شد. وی در دوره سوم مجلس به نمایندگی از ملایر و محلات انتخاب شد. (از ۱۷ محرم ۱۳۳۳ تا ۶ محرم ۱۳۳۴) پس از مجلس سوم مدتی را در شاهرود گذراندید و سالها بعد به وزارت راه منتقل شد و تا دوره یازدهمستگی به مقامات عالی در آن وزارتخانه رسید. وی دلبستگی خاصی به تالیف و به ویژه ترجمه داشت. از وی ۱۷ اثر منتشر شده است از جمله: تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا در دو جلد، تاریخ آمریکا، تاریخ انگلستان، تاریخ راه‌سازی در ایران، ژاپن و راز کامیابی ژاپنی ... (ص ۱۷ و ۱۸). کتاب حاضر محتوی بر بخشی از خاطرات حسام الدوله معزی است که وی در سال‌های پایانی زندگانی خود نوشته است. خاطرات از زمان اقامت نویسنده در فرانسه (۱۹۰۶ م) آغاز می‌شود. اگرچه دوره زمانی بیان خاطرات چندین دهه را شامل می‌شود اما نویسنده به واسطه پیروی و فراموشی، خاطرات خود را جسته و گریخته نوشته است. با این حال از لایه‌لای نوشته‌های او می‌توان اطلاعات مفید و سودمندی راجع به تاریخ ایران در سده اخیر (به ویژه از مجلس سوم به بعد) به دست آورد. از دید استاد افشار «نوشته‌های معزی از این حیث مخصوصاً مفیدست که اطلاعات دست اول درباره خاندان امیراعظم دارد. جز آن نکته‌های خواندنی راجع به وضع ادارات از آن عاید می‌شود. خواندن سرگذشت یک مأمور دولت و ماجراهای

ماء‌موریت‌های او در ولایات مختلف برای تاریخ اداری و اجتماعی ایران مفید است. ما باید خاطرات متعدد و متنوع از طبقات مختلف و خاندان‌های گونه‌گون در دست داشته باشیم تا به تدریج تاریخ اجتماعی معاصر ایران را بتوان تلفیق و تدوین کرد.» (ص ۶).

پی‌نوشت‌ها:

- در این خصوص مرحوم مجتبی مینوی می‌گوید در ایامی که در لندن مینورسکی را می‌دیدم (۱۳۰۹ ش) «روزی به او گفتم که آقای تقی‌زاده از قول سردنیس راس حرفی می‌زنند که به نظر من عجیب می‌آید، از قراری که ایشان می‌گویند دنیس راس گفته است که علم چیزی نیست جز شناخت کتب مرجع، و همین قدر که بدانی هر مطلبی را در کدام کتاب بجویی همه علوم را داری...» (ر.ک: مجتبی مینوی: نقد حال، خوارزمی، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۷، ص ۴۳۱-۴۳۰).
- برای یک بررسی اجمالی این اثر بنگرید به: خطیبی، ابوالفضل: کهن‌ترین نسخه «مجمل‌التواریخ و القصص»، نشر دانش، س ۱۸، ش ۲، تابستان ۱۳۸۰، ص ۵۶-۵۵؛ برای بررسی تفصیلی این اثر (البته تصحیح مرحوم بهار) بنگرید به: به‌آذین، داریوش: مجمل‌التواریخ و القصص، بهار و ادب فارسی، ۱۱ (۱۳۵۱)، ص ۳۴۳-۳۷۱؛ بدیع‌الزمانی، عبدالحمید: نقد و بحث بر کتاب مجمل‌التواریخ و القصص تصحیح ملک‌الشعرای بهار، مندرج در نشریه گوهر، ۱ (۱۳۵۲): ص ۲۵۶-۲۵۴، ۴۶۲-۴۶۵، ۵۵۸-۵۵۹، ۷۵۸-۷۵۹، ۸۶۹-۸۷۰، ۹۷۳-۹۷۴، ۱۱۴۱-۱۱۴۰، ۲ (۱۳۵۲): ص ۹۵-۹۴، ۱۹۵-۱۹۶، ۳۹۱-۳۹۳، ۴۹۲-۴۹۳، ۵۹۲، ۶۸۲-۶۸۱، ۷۵۵-۷۵۴، ۱۱۰۳-۱۱۰۴، ۳ (۱۳۵۴): ص ۵۹۸-۵۹۷، ۶۹۰-۶۸۹، ۷۸۲-۷۸۱، ۷۸۴-۷۸۳، ۹۹۴-۹۹۳، ۹۹۳، ۴ (۱۳۵۵): ص ۱۰۰-۹۹، ۱۸۵-۱۸۶، ۲۶۶-۲۶۷، ۳۶۳-۳۶۲، ۴۴۵-۴۴۴، ۵۴۰-۵۳۷، ۶۲۴-۶۲۳، ۷۱۷-۷۱۶، ۷۹۷-۷۹۵، ۷۸۹-۷۸۷، ۱۰۰۳-۱۰۰۲، ۵ (۱۳۵۶): ص ۷۸-۷۷، ۲۵۱-۲۴۹، ۳۳۲-۳۳۳، ۴۸۷-۴۸۵، ۵۷۰-۵۶۹؛ قزوینی، محمد: مجمل‌التواریخ، بیست مقاله قزوینی، ۲ ص ۱۶۷-۱۶۹.
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا: مجموعه آثار حُسام‌الدین خوبی، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، س ۴، ش ۱۰ و ۱۱، مرداد و شهریور ۱۳۸۰، ص ۴۳-۴۲.
- برای بررسی بیشتر بنگرید به: افشار، ایرج: سعادت نامه [یا روزنامه غزوات هندوستان]، آینه میراث، س ۲، ش ۳ و ۴ (پیاپی ۷ و ۸)، زمستان ۷۸ بهار ۷۹، ص ۷۴-۷۰؛ سادات نوید: دو استدراک از سعادت‌نامه یا روزنامه غزوات هندوستان (تصحیح ایرج افشار)، آینه میراث، س ۳، ش ۲ و ۳، ۱۱ (پیاپی ۱۰ و ۱۱) پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ص ۲۹، ۵۵.
- برای نقد و بررسی این کتاب بنگرید به: عشیق، محمداکبر: تاریخ عالم‌آرای امینی [تصحیح مسعود شرقی]، آینه میراث، س ۴، ش ۱ (پیاپی ۱۳)، تابستان ۱۳۸۰، ص ۱۸-۱۵؛ برای بررسی‌های دیگر از عالم‌آرای امینی بنگرید: به یارشاطر، احسان: ایران از ۸۸۳ تا ۸۹۶ هجری (ترجمه انگلیسی عالم‌آرای امینی توسط ولادیمیر مینورسکی)، مجله دانشکده ادبیات، ج ۵، ش ۴، ص ۸۱-۷۲؛ وثوقی، محمداقرا: عالم‌آرای امینی، اثری با ارزش در تاریخ آق‌قویونلو و اوایل صفویان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۲، ش ۳ (پیاپی ۱۵)، دی ۱۳۷۷، ص ۶-۳، مبنای این بررسی تاریخ عالم‌آرای امینی تصحیح جان وودز (لندن انجمن سلطنتی مطالعات آسیایی در بریتانیا) کیبر و ایرلند ۲۱۹۹۲ م) بوده است.
- برای معرفی اجمالی این کتاب بنگرید به: یاسین، سعید: انقلاب‌الاسلام بین الخواص و العوام، آینه میراث، س ۳، ش ۲ و ۳ (پیاپی ۱۰ و ۱۱) پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ص ۳۸-۳۶.
- برای بررسی بنگرید به: ملک‌زاده، الهام: معرفی کتاب رجال حبیب‌السیر، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۴، ش ۶ و ۷ (پیاپی ۴۲ و ۴۳)، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۰، ص ۸۸.
- برای بررسی بنگرید به: جلالی، نادره: معرفی نسخه خطی تاریخ ایلچی نظامشاه، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۴، ش ۱ و ۲ (پیاپی ۳۷ و ۳۸)، آذر ماه ۱۳۷۹، ص ۱۰۶-۱۰۳.
- برای بررسی بنگرید به: جلالی - نادره: منتخب‌التواریخ (تصحیح توفیق سبحانی)، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۳، ش ۱۲ (پیاپی ۳۶)، مهر ۱۳۷۹، ص ۳.

۱۰. برای بررسی بنگرید به: فلور، ویلم؛ درآمدی بر روضه ششم و هفتم کتاب خلد برین، آینه میراث، س ۳، ش ۴ (پیاپی ۱۲). بهار ۱۳۸۰، ص ۹۹-۱۰۱؛ عون اللهی، سیدآقا؛ خلد برین و مؤلف آن، [به کوشش میرهاشم محدث، بنیاد موقوفات افشار، تهران، ۱۳۷۲؛ این مجلد حدیقه یکم تا چهارم از روضه هشتم را شامل است]، نامواره دکتر محمود افشار، جلد دهم، تهران، ۱۳۷۷، ص ۵۸۲۶-۵۸۲۰.
۱۱. برای بررسی بنگرید به: میرمحمد صادق، سیدسعید؛ زیور آل داوود و وجوه ارزشی آن، آینه میراث، س ۳، ش ۲ و ۳ (پیاپی ۱۰ و ۱۱)، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ص ۳۳-۳۰.
۱۲. برای بررسی بنگرید به: جلالی، نادره؛ تذکره خاوری، آینه میراث، س ۳، ش ۱ (پیاپی ۹)، تابستان ۱۳۷۹، ص ۳۸-۳۵.
۱۳. برای بررسی بنگرید به: ملک‌زاده، الهام؛ نقدی بر چاپ جدید کتاب تاریخ عضدی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۴، ش ۳ (پیاپی ۳۹) دی ۱۳۷۹، ص ۳۲-۳۱؛ جلالی، نادره؛ یادداشتی پیرامون میرزا احمدخان عضدالدوله و کتاب تاریخ عضدی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۴، ش ۳ (پیاپی ۳۹) دی ۱۳۷۹، ص ۳۰-۲۹؛ قهرمان، محمد؛ نسخه بدل‌های تاریخ عضدی، فرهنگ ایران زمین، ۲۷ (۱۳۶۶): ص ۶۸-۵۶.
۱۴. برای بررسی بنگرید به: الهی، امیرسعید، آشنایی با مآثر مهدیه تألیف مهدی خان شقاقی، مجله سیاست خارجی، ۵ (۱۳۷۰)، ص ۲۱۹-۲۱۱.
۱۵. برای یک معرفی اجمالی بنگرید به: م.م (مهناز مقدسی): خرنامه... نامه فرهنگستان، دوره پنجم، شماره اول (پیاپی ۱۷)، اردیبهشت ۱۳۸۰، ص ۱۸۸-۱۸۷.
۱۶. برای بررسی بنگرید به: ملک‌زاده، الهام؛ نایبان کاشان براساس اسناد، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۴، ش ۱۰ (پیاپی ۴۶-۴۷)، مرداد و شهریور ۱۳۸۰، ص ۹۲-۹۰.
۱۷. برای بررسی بنگرید به: علایی، ابوالحسن؛ معمای فتح‌نامه نایبی (اثر منتخب السادات یغمایی با مقدمه و تصحیح ملک‌المورخین سپهر، به اهتمام و توضیحات علی دهباشی، تهران، انتشارات اسپرک، ۱۳۶۸)، نشر دانش، س ۱۰، ش ۲، بهمن و اسفند ۱۳۶۸، ص ۳۷-۳۲.
۱۸. برای نقد و بررسی بنگرید به: بیات، کاوه؛ طغیان بر ضد تاریخ (بررسی کتاب طغیان نایبیان در جریان انقلاب مشروطیت ایران، نوشته محمدرضا خسروی، به اهتمام علی دهباشی، تهران، به‌نگار، ۱۳۶۸)، نشر دانش، س ۱۰، ش ۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۹، ص ۳۷-۳۲.
۱۹. برای بررسی اجمالی بنگرید به: رهبانی، مجید؛ در حراست از نام آذربایجان، جهان کتاب، س ۶، ش ۱ و ۲ (پیاپی ۱۲۱ و ۱۲۲)، اردیبهشت ۱۳۸۰، ص ۳۰-۲۹.

فهرست کتاب‌ها و اشخاص

تذکر:

۱. اعلام مربوط به قسمت «شاره» و «پی‌نوشت‌ها» در این نمایه لحاظ نشده است.
۲. شماره ارجاعات به شماره ردیف کتاب‌ها است.

نمایه کتاب‌ها

تاریخ سفارت حاجی خلیل‌خان و محمدنئی‌خان به هندوستان ۱۳	تذکره خاوری یا خاتمه روزنامه‌چه همایون ۱۵	تاریخ تيموريان و ترکمانان ۱۰	تاریخ اجمالی ایران و تمة البیان فی تاریخ الافغان و البیان فی الانجلیز و الافغان ۲۶	تاریخ الفی ۹	تاریخ عالم آرای امینی ۴	تاریخ عضدی ۱۶، ۱۵	تاریخ ذوالقرنین ۱۵	تاریخ سیستان ۱	تاریخ بیهقی ۱	تاریخ ایران ۱	تحفه سام ۲	جام‌جم هندوستان (سفرنامه وقارالملک به هندوستان) ۱۴	روزنامه وقارالملک به هندوستان (ج ۸) ۳۰	روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (ج ۹) ۳۱	روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان ۲۰	رساله نوادر الامیر ۱۸	رساله لئالی المربوطه فی وجوب المشروطه ۲۹
حبيب السیر فی اخبار افراد البشر ۶	حماسه فتح نامه نایبی ۳۵	خاطرات شیخ ابراهیم زنجانی (سرگذشت زندگانی من) ۲۷	خاطرات یک خر ۲۱	خرنامه (منطق الحمار) ۲۱	خاطرات حسام‌الدوله معزی ۴۱	خاطرات ممتحن‌الدوله ۱۹	خاطرات منتظم‌الدوله (بیراسرار) ۳۲	خلد برین ۱۰	دیوان دبستان الفرصه ۲۶	درة النجف (مجله) ۲۹	دایرة‌المعارف فارسی ۹	رسوم‌الرسایل و نجوم الفضایل ۲	روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (ج ۸) ۳۰	روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (ج ۹) ۳۱	روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان ۲۰	رساله نوادر الامیر ۱۸	رساله لئالی المربوطه فی وجوب المشروطه ۲۹
تاریخ سفارت حاجی خلیل‌خان و محمدنئی‌خان به هندوستان ۱۳	تذکره خاوری یا خاتمه روزنامه‌چه همایون ۱۵	تاریخ تيموريان و ترکمانان ۱۰	تاریخ اجمالی ایران و تمة البیان فی تاریخ الافغان و البیان فی الانجلیز و الافغان ۲۶	تاریخ الفی ۹	تاریخ عالم آرای امینی ۴	تاریخ عضدی ۱۶، ۱۵	تاریخ ذوالقرنین ۱۵	تاریخ سیستان ۱	تاریخ بیهقی ۱	تاریخ ایران ۱	تحفه سام ۲	جام‌جم هندوستان (سفرنامه وقارالملک به هندوستان) ۱۴	روزنامه وقارالملک به هندوستان (ج ۸) ۳۰	روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (ج ۹) ۳۱	روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان ۲۰	رساله نوادر الامیر ۱۸	رساله لئالی المربوطه فی وجوب المشروطه ۲۹

رساله طفل رضيع يا انسان بيمار ۲۵
 رساله تفسير مفسر ۲۵
 رساله نيچريه ۲۵
 رساله اكهوديان يا رفتار و اخلاق نيچريان ۲۵
 رجال وزارت خارجه در عهد ناصري و مظفري ۱۹
 رجال حبيب السير ۶
 رامايانا ۹
 زيور آل داود ۱۲
 سرگذشت خر ۲۱
 سعادت نامه يا روزنامه غزوات هندوستان ۳
 سفرنامه فرنگستان ۲۰
 شرح ارتباط سادات مرعشي با سلاطين صفويه ۱۲
 ضياء الخافقين، جريده في العلوم و السياسيه و الاخبار
 الصحیحه ۲۲
 صورت جلسات هیأت دولت مهاجرت ۳۳
 طغيان نایبيان در جریان انقلاب مشروطيت ۲۵
 طرائق الحقایق ۱۵
 غنیه الکاتب و منیه الطالب ۲
 فلسفه وحدت جنسیت و حقیقت اتحاد لغت ۲۵
 فرهنگ رجال قاجار ۱۴
 فرهنگ منظوم ترکی ۲
 قصه های استاد ۲۵
 قواعد الرسایل و فراید الفضایل ۲
 گلستان سعدی ۲
 گزارش روزانه شخصی حیدر چلبی ۵
 مجموعه رسائل و مقالات ۲۵
 منطق الوحش ۲۱
 معجم البلدان ۹
 مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب
 مشروطیت ایران ۲۸
 مکاتبات و مراسلات ۳۳، ۳۴
 مجمع التواریخ (در تاریخ انقراض صفویه و وقایع بعد) ۱۲
 مهر خاوری (دیوان شعر) ۱۵
 مآثر مهدیه (در تاریخچه تشکیل وزارت امور خارجه) ۱۹
 منتخب التواریخ ۹
 منشآت فریدون بیگ ۵
 منظومه هژبر سلطان (همراه با گزارش و اسناد نبرد
 سوادکوه) ۳۹
 مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست ۴۰
 مجمل التواریخ و القصص ۱
 مجموعه آثار خُسام الدین خوبی ۲
 ملتسمات ۲
 منشآت ۲
 نامه ها و اسناد سیاسی - تاریخی ۲۳
 نامه های امیرکبیر ۱۸
 ناسخ التواریخ ۱۵
 نجف (مجله) ۲۹
 نایبيان كاشان (براساس اسناد) ۳۵
 نزهة الكُتاب و تحفة الأُحباب ۲
 نصیب الفتیان و التبیان ۲
 ناگفته های دربار فتحعلی شاه ۱۶
 نامه های بهار ۱

هیأت فوق العاده قفقازیه ۳۶

نمایه اشخاص

آل داود، سیدعلی ۱۸
 آرتور ۲۴
 آرنولد ۲۴
 آخوند خراسانی، ملا محمدکاظم ۲۹
 آریان پور ۳۵
 آذری شهررضایی، رضا ۳۶
 اعتمادالسلطنه ۲۱
 احمدی، حسین ۱۷
 اسماعیل آقا ۲۸
 افشار، ایرج ۱، ۳، ۱۹، ۲۰، ۳۰، ۳۱، ۴۱
 امین ۴
 ایلیچی نظام شاه ۸
 ابوالفتح بایسنقرخان ۴
 امیدسالار، محمود ۱
 اکبرشاه ۹
 امیرنصرت ۳۰
 اوزن حسن ۴
 احمدشاه ۳۰، ۳۱
 اصفهانی قزوینی، محمدیوسف (واله) ۱۰
 اقتداری، احمد ۴۱
 استکه ای، (Stack, E) ۱۴
 امین الضرب، حاج محمدحسن ۳۳

امین السلطان ۲۱، ۲۳
 اسدابادی، سیدجمال الدین حسینی ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶
 امیراعظم ۴۱
 امین الدوله ۲۱
 اصفهانی، سیناوالحسن ۴۰
 اتحادیه منصوره (نظام مافی) ۳۳، ۳۴
 ادیب السلطنه ۳۳
 ایمبری ۳۱
 اسپناقچی پاشازاده، محمدعارف ۵
 اقبال، عباس ۶، ۱۲
 بیات، کاوه ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۰
 برهان نظام شاه دکنی ۸
 بروجردی، حاج آقا حسین ۴۰
 بداؤنی، عبدالقادر ملوکشاه ۹
 بارتلد (W.Barthold) ۳
 براوان، ادوارد (E.Brown) ۲، ۲۸
 بقایی شیده، حسینی، محمد ۲۵
 بهرام میرزا معزالدوله ۴۱
 پالمستون ۱۷
 بهار، ملک الشعراء ۱
 پاپ ۱۱
 پاستورلی، پیترو ۱۱
 تیمور ۳
 تقی زاده، سید حسن ۲۶
 ترابی طباطبایی، جمال ۳۲
 تهرانی، شیخ محمدحسین ۲۸
 ترکمان، محمد ۳۹
 جعفریان، رسول ۵
 جمل مصری، محمدحسین ۲۱
 جمالی، صفات الله ۲۵
 جونز، سرهارفورد ۱۷
 جهانشاه خان امیرافشار ۳۰
 حسینی شیرازی خاوری، فضل الله ۱۵
 حسینیعلی میرزا ۱۵
 حاج ملامحمد جعفر ۲۸
 حمدی، یاقوت ۹
 حیدرچلبی ۵
 حضرت امیر (ع) ۳۱
 خُسام الدین حسین بن عبدالؤمن خوبی ۳
 حجازی، میرزا سیدعلی خان (وقارالملک) ۱۴
 حائری، حاج شیخ عبدالکریم ۴۰
 خورشاه بن قبادالحسینی ۸
 خواجه مولا ۴
 خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان ۴
 خواندمیر ۶
 خسروی، محمدرضا ۳۵
 خسروشاهی، سیدهادی ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶
 درومونولوف ۲۴
 درگاهی، زین العابدین ۳۹
 دهباشی، علی ۲۱، ۲۵
 رکن الدوله ۲۳
 رنجبر فخری، محمود ۳۲

مولوی احمد صاحب ۹
 میرزا ملک خان ۲۲
 محلاتی، شیخ محمد اسماعیل ۲۹
 ممتحن الدوله شقاقی، میرزا مهدی خان ۱۹
 ملکه ویکتوریا ۲۲، ۲۳
 مینورسکی، ولادیمیر (Vladimir Minorsky) ۴
 محیط طباطبایی ۲۳
 ملک المتکلمین ۲۸
 منظورالاجواد، سید محمد حسین ۴۰
 مظفرالدین شاه ۱۴، ۲۸
 مشیری، علی ۲۴
 مظفر لشکر ۳۰
 محمد رضا پهلوی ۳۲، ۴۰
 مکنیل ۱۷
 مینوی، مجتبی ۲۱
 ماشاءالله خان سردار جنگ ۳۵
 موجانی، سید علی ۱۷، ۳۶
 میر انصاری، علی ۱
 محمد علی شاه ۳۵
 معزی، نجفقلی ۴۱
 میرزا صالح، غلام حسین ۱۳، ۲۷
 محدث، میر هاشم ۱۰، ۱۵
 مفتی السلطنه ۳۴
 مدرس ۳۱
 منتظم الدوله ۳۱
 محمد شاه ۱۷
 معتمدالوزاره، رحمت الله خان ۲۸
 مظفرالدین یولوق ارسلان ۲
 موله، جولیبوس (Jules Mohl) ۱
 میر سید محمد مرعشی صفوی ۱۲
 محمدی گرمساری، حسن ۱۶
 مراقبی، غلام حسین ۱۴
 میرزا شفیق صدراعظم ۱۷
 موریه، جیمز ۱۷
 نجفی، موسی ۲۹
 نصرت الله میرزا امیر اعظم ۴۱
 نضوح مطراق چی ۷
 ناصرالدین شاه ۵، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۴، ۲۸
 نصیری، محمد رضا ۸، ۱۰
 نایب حسین کاشی ۳۵
 نجفقلی میرزا (آقا سردار) ۴۱
 نوابی، عبدالحسین ۶، ۸، ۱۲، ۱۶، ۳۵
 ویژه، شهرزاد ۲۸
 ولاسف (Vlassov) ۱۴
 وودز، جان، (John E. Woods) ۴
 ویلاک، هنری ۱۷
 هارت ۱۷
 نائینی، میرزا محمد حسین ۴۰
 نادر شاه ۱۲
 یغمایی، حبیب ۳۵
 یغمایی، منتخب السادات ۳۵

شیراز
 مرکز چاپ و انتشارات
 دانشگاه شهید بهشتی
 تهران

کتابخانه
 جامع علوم انسانی

راندولف ۲۴
 رفعت السلطان ۳۰
 رئیس نیا، رحیم ۷
 رضاقلی خان نظام السلطنه ۳۳، ۳۴
 رضائی، محمد ۱
 رضوانی، محمد اسماعیل ۲۰
 رضاقلی میرزا ۱۲، ۱۷
 رینولد (Reinauld) ۱
 رضاشاه ۱، ۴۰
 زنجانی، شیخ ابراهیم ۲۷
 زمین، ل (L.A. Zimin) ۳
 سبحانی، توفیق ۹
 سمعی، حسین ۳۳
 سید محمد ۱۲
 سالور، مسعود ۳۰، ۳۱
 سالور، قهرمان میرزا (عین السلطنه) ۳۰، ۳۱
 سپهر، محمد تقی لسان الملک ۱۵
 سلطان سلیم ۷
 سلطان سلیمان قانونی ۷
 سالار منصور ۳۰
 سلطان یعقوب ۴
 سردار سپه ۳۱
 سهیلی خوانساری، احمد ۱۰
 سلطان هاشم میرزا ۱۲
 شاه سلیم عثمانی ۵
 شیخ فضل الله نوری ۲۷
 شاه سلطان حسین ۱۱
 شاه سلیمان ثانی ۱۲
 شفر، شارل ۸
 شیخ صفی الدین اردبیلی ۴
 شیخ جنید ۴
 شیخ حیدر ۴
 شاه یحیی ۳
 شیخ محمد عبده ۲۳
 شرقی، مسعود ۴
 شیخ خزعل ۳۱
 شاه اسماعیل ۵، ۸
 شاه سلیمان ۱۰
 شاه طهماسب ۷، ۸، ۱۱
 شاه صفی ۱۰
 شاه عباس دوم ۱۰
 شاه رخ ۱۲
 صفا، ذبیح الله ۱۰
 صدری، سید مهدی ۳۵
 صدری افشار، غلام حسین ۱
 طباطبایی، سید ضیاء الدین ۳۶
 ظل السلطان ۱۷
 فرصت الدوله ۲۶
 فرزانه ۴
 فتحعلی شاه ۱۵، ۱۶، ۱۷
 عباس میرزا ۴۱
 عین السلطنه ۳۰، ۳۱

عدل الممالک ۳۰
 علائی ۳۵
 عباس زاده، صفری ۲
 عین الدوله ۳۲
 عضد الدوله، احمد میرزا ۱۶
 قاسمی، سید فرید ۲۱
 قطب شاه ۸
 قاضیها، فاطمه ۲۰
 قمی ۴۰
 قادری ۹
 قزوینی ۱، ۶
 غیث الدین علی یزدی ۳
 کانینگ جورج ۱۷
 کبیرالدین احمد ۹
 کوهی کرمانی، حسین ۱۶
 کوتیچی هاندا ۸
 کاتوزیان تهرانی، محمد علی ۲۸
 کاتوزیان، ناصر ۲۸
 کتس دوسگور (Comtesse desegar) ۲۱
 کمیل ۱۷
 کاووسی عراقی، محمد حسن ۱۱
 گریناشی، ماریو (Mario Grignashi) ۲
 لپندسی ۱۷
 میرزا کوچک خان ۳۰
 میرزا حسین خان قزوینی ۱۰
 میرزا محمد ظاهر وحید قزوینی ۱۰